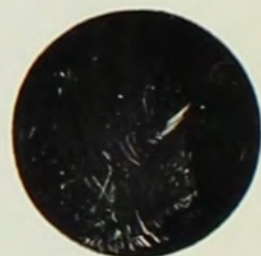

לקנות ווהלין

זאב אביתר ז"ל: בונה ההיכל
פארלוסט פון קאנאדער יידנטום
ווהלינים חתני פרס ישראל תשמ"ו
מעשה באנדרטה לזכר אוקראינים
ראשית הישוב היהודי בוהלין
יומנים על השואה ברובנה
קהילות, אנציקלופדיה זוטא: קובל
מאלינקא: פארטיזאנער זכרונות
פרטיזנים יהודים ביערות ווהלין
על אסון הכלל ויגון היחיד
יידן וואס מאכן אונדז לאכן
וואלינער כנס: פארשלאגן, באשלוסן
Who organized Partisans of Wolyn

כרך ד', קובץ מ' ילקוט ווהלין כסלו תשמ"ו, דצמבר 1985 DECEMBER

- מי ומי בילקוט, מפנקס העורך, 3
- תגובות: מעשה באנדרטה, ד"ר ש. ספקטור; לא תשבור, נ. ליבנה; הומניזם, י. מרין, 5
- קווים לראשית הישוב היהודי בוהלין, ד"ר שמואל ספקטור, 7
- רובנה בכיבוש הנאצים ב-1941-2, מרים קוקיל-לפידוס, 9
- רובנה — מרכז ראשון ל"בריחה", לייזר לידובסקי, 12
- קהילות ווהלין — אנציקלופדיה זוטא: קובל, צבי רוניק, 14
- יידישע גראַמען אין רוסישע תפיסות, יהודה כגן, 16
- די ערשטע קרבנות (פארטיזאַנער זכרונות), בערל לאַרבער, 17
- לווייה של נשים; חסידת אומות העולם, יהודה מרין, 18
- פרטיזנים יהודים ביערות ווהלין, חיים לנדאו, 20
- יומן חדש מתקופת השואה ברובנה, אברהם קלבן, 23
- על אסון הכלל ומצוקת לבו של היחיד ביגונו, ישעיהו אברך, 24
- בענקשאַפט (ליד), העלען בורקא, 27
- שיר הניצול: עקדה, נתן ליבנה, 28
- מזרח אנשי הקומדיה אל-ארטה היהודית, שלום רוזנפלד, 29
- דעם טאַטנס שטוב, חיים שפילבערג, 30
- בית אבא (מרדכי בונה ז"ל), הדסה צור, 32
- וואַלינער פאָלקלאָר, משה יוז; הרב משה שליטא, 33
- ווהלינאים במסה ובמעש; מוניה מרדור ז"ל, צבי רוניק, 35
- באירגונים בישראל (לודמיר, סרני), 36
- מתוך דברים בעצרת זכרון ביום השלושים למותו של זאב אביתר-אפטר ז"ל — אברהם ירון, חיים פינקל, 37
- פלוצימדיקער טויט פון הרב יצחק לייב העכטמאַן ז"ל, 39
- אַ (וואַלינער) מנהיג פון קאַנאַדער יידנטום, מישא ווייסמאַן, 39
- לדמותו של זאב אביתר-אפטר ז"ל, בתיה בן-ברוך, 41
- מתוך דברים בכנס השני העולמי של יוצאי ווהלין בישראל: נחום פלדמן; יעקב אלבירט; מישא ווייסמן; סם ואווה ליטוואק, 42
- באַשלוסן אָנגענומען אויפן וואַלינער 2-טן צוזאַמענפאַר, 48
- 52, Stages in the Org. of Partisan Fighting, Abba Klurman

העורך — נתן ליבנה

מזכיר המערכת — יהודה מרין

מינהלה : צבי רוניק, בוריס בריק

בהוצאת האיגוד העולמי של יוצאי ווהלין, ישראל — ארה"ב
גבעתיים — ניו-יורק — לוסי-אנג'לס

מען האגוד : היכל יהדות ווהלין, גבעתיים, רח' כורזין 10, טל' 740621

מען הפדרציה בארה"ב :

Federation of Wolynian Jews Inc.,

2672 East 7th Str. Brooklyn N.Y. 11235 Tel. 891-3323.

מען האירגון בלוסי-אנג'לס :

Wolyner Society, South Rexford Dr. Beverly Hills, Calif. 90012. Suite 8
Tel. 276-4333; 273-2741.

מען האירגון בקנדה :

Federation of Wolynian Jews, 6607 Mountain Sights

Montreal, Que. H3W 2Z5 Tel. 737—0720

הכתובת למשלוח כתבי-יד :

אדרעס איבערצושיקן מאָנוסקריפטן :

ת.ד. 2481 רמת-גן (רח' הרואה) ישראל

טל. המערכת (פון רעדאקציע) : 03-729824

אברהם זאב אביתר (אפטר) ז"ל

וכשאני שואלו מה מסמל הי-
דגל הזה שבידו, הוא אומר
לי שזהו גם כפול ומשולש:
של דגל הלאום המתנוסס ב-
רמה, דגל יהדות ווהלין שאל
לו להיות מורד עוד ודגלו של
יענקלה אביתר בנו, הרס"ן הי-
מהולל והמצולש לא אחת מקי-
בוץ מעוז חיים, שבכסותו, לחי-
לופ כוח הטיבתי בזחל"ם שלו,
מול טנקי האויב, נפל בגיבורים,
תוך כדי פריצה וחילוץ, הכוח
בעמק דותן, במלחמה על הי-
מיתלה... "יענקלה בני נקם
בחיו את כל הדם השפוך,
שם וכאן, תוך השלכת נפשו
מנגד", לחש לי כאילו באוזני
"ואל תשכח שגם הוא ווהלינאי.
נולד שם. אם כי רק בן שמונה
חודשים היה בעלותנו ארצה..."

זהו ציור דמיוני המרקד ל-
נגדי ושאניני יודע להסבירו,
אך יש והוא מוחשי ביותר.
ואני חושש מלהוסיף עוד למ-
רות שיש הרבה לומר ולספר
על אברהם זאב אביתר (אפי-
טר) ז"ל. חושש אני פן אכביר
מלים ופן יבוא שטפן ויטש-
ש תמונה נפלאה זו שלנגדי
תמיד.

עיני-רוחי, בין ההרוגים וה-
טבוחים גם דמויותיהם של
בונים-מפקדים מעטים אלה
בישראל ובמדינות שמעבר לים.
ומתבלטת ביניהם דמותו של
א. ז. אביתר (אפטר) ז"ל.
אפשר מפני שהוא היה איש
על "האוצר" ושוקד פרמנגטית
ובלי לאות על מילוי החסר,
כאחד בונה קדום, נחמיה בן
חכליה שמו. והוא, עם דגל
ביד, והבית, ויהדות ווהלין כר-
לה, מצטיירים משום-מה ב-
דמיוני כיחידה שלמה אחת.
הנה הוא מנוסף בדגל וקורא
לעברנו מלות-עידוד.

אחד אחד הם הולכים מאתנו,
בני ווהלין היקרים. דור ראשון
לעליה ארצה, לבנותה כל הי-
מים בדם וביזע. ונחלצו, בי-
היודע דבר השואה האיומה,
להנציה את זכר יהדות ווהלין
המפוארת, בכל שהשיגה ידם.
בשימור ערכי רוח ותרבות
ומסורת ובבניית היכל לזכרה,
שעשוי היה, עם הזמן, לשמר
בין כתליו את הערכים הנע-
לים הנ"ל.

וכמוהם — כן בני דורם,
אחינו בני ווהלין שמעבר לים.
אל תקרא בניך אל בוניך.
בוני ההיכל. בוני-מחדשי הי-
ערכים.

אברהם זאב אביתר (אפטר)
היה אחד המעטים שצעדו ב-
ראש ופיקדו על צבא הבונים.

מפנקס העורך:

**מי ומה
בילקוט**

לפיכך, כאשר אני מדמיין
לפעמים לפני את הבית הקרוי
על שם יהדות ווהלין שנספתה,
מיד אני רואה משום-מה ב-

שלושה שאכלו

שלושה שאכלו ויש ביניהם
דברי תורה.
ואם לא ביניהם ממש, הרי
שכל אחד מהם שוקד להפיץ
תורתו ברבים. וכל המרביץ תורה
(ודעות) ברבים — ככל שמרו-
בום קוראיו ומאזיניו (ותלמידיו),
מעלה עליו הכתוב שמחכמי יש-
ראל הוא. ולימים הוא גם בא
על שכרו. מי ששכרו שכר מצוה
מצוה, שיש מפרשים הקב"ה
ישלם שכרו, רוצה לומר שתורתו
תעמוד לו, ומי — בתוספת
כלשהו, והריהו מקבל, בנוסף פרס
גם בימי הבלו עלי אדמות.

העיר, אך שכל בני עירו קוראים
לפניו אברך. ואחד — עיתונאי
שיצאו לו מוניטין, שלום
רוזנפלד (שימו לב לשני
שמותיו אלה שהם נאים לו והוא
נאה להם), יליד טורצ'ין הי-
עירה, ששימעה הגיע אולי לחלק
מבני ווהלין בלבד.

השלישי המצורף בזה לברכת
"המזומן", חיים שפילברג, יליד
העירונת קולקי שבווהלין, שוכן
כיום כבוד בעיר מונטריאול שב-
קנדה, שם התפרסם כסופר וידיש
ומבקר ספרות ברמה הראויה ל-
התכבד בה ואשר ספרו-מחקרו
"הודו, אמונות ודעות" ראה ב-

השלושה שאכלו, כי טרחו ב-
ערב-שבת על תלמודם, הם אחב"י
יוצאי ווהלין בישראל ומעבר לים,
שאנו, יוצאי המקומות ההם ביש-
ראל ובעולם, גאים בהישגיהם
ושמחים בשמחתם. שניים מ-
"שטעטלעך" ואחד מ"שטאט".
שניים בישראל, בין חתני פרס
ישראל דהאידנא על המלה המו-
דפסת בעיקר, ואחד בקנדה, הי-
קרה, הרחוקה, שאחב"י שם, לבס
לאו-דווקא קר ורחוק מאתנו.

אחד, ישעיהו (שעיקה)
אברך שמו, שעוד שמות יתרו
לו, בהם הוא חתום על יצירותיו
ומסותיו ומאמריו. מיוצאי קובל

גרויער וואָכעדויקייט. ניט מער, ס'פעלט דאָרט צווישן אנדערע ווערטער דאָס וואָרט „וואָלן“, אָבער ס'פאָדערט זיך, ווייל דאָס וואָס שלום האָט געזאָגט איז כולל וואָלן.

על כנס אביבי — בחורף

צפּורו הנחמדת של ח. נ. ביא-ליק לא שבה אל חלוננו כמו אל חלוננו של המשורר הצעיר (באיזה כפר בוהלין) באביב. ה- צפור הנחמדת שלנו — אחינו-אורחני בני ווהלין היקרים, ש- הגיעו למעוננו מארצות הגולה בתקופת האביב להשתתף בכנ-סים כאן, שבו מיר אל קניהם-משפחותיהם. ורק עתה, כאשר גשמי החורף הישראלי כבר מת-דפקים בחלוננו, באים ההרהורים — על „אחי העובדים הזורעים בדמעה... בארץ מרחקים“ (ראה מאמרו של נשיא הפררציה מר יעקב אלבירט בילקוט 39 „אויב מיר וועלן זייען“) — ומשרים עליך, בדומה לשמים המעוננים שבחוץ, מעץ עצבות של סתיו.

חוברת ילקוט, שתביא בפני ה-קורא, איש ווהלין בישראל ובתפוצות, את בשורת יישום ההחלטות של הכנס והרהורי חברים עליו, שהיתה אמורה להופיע זמן קצר לאחר הכנס של יוצאי ווהלין לשם סיכומים ועידכון, הושהתה משום-מה מהאביב לחורף. החלטות הכנס — וזו פרשה בפני עצמה — מן הדין שתתבצענה לאלתר לטובת כל ארגוני הגג של יוצאי ווהלין, ולו למניעת הרושם של חרטה ונסיגה של צד כלשהו, מה שעלול להוליד בסופו של דבר נתק, ואפילו, אל נפתח פה לשטן, מעץ „טרגדיה משפחתית“.

כי בכנס האחרון של יוצאי ווהלין הרגשנו כולנו כבני מש-פחה אחת (ראה להלן מכתבם של יו"ר ההסתדרות של יוצאי ווהלין בקנדה ובלונס-אנג'לס, ה"ה מישה וייסמן וסם ליטבק), מגשי-מים וחוגגים יחדיו באווירה מש-

די צוויי בעסטע אינעם „פאך“ און ישראל או אז ס'קומט זיי דער-פאך דער „פרס ישראל 1986“. נאך צוויי — און ביידע וואָלינער, איין קלויניקייט!

איז כדאי, אז לייענער וואָס זענען אַ ביסל שווערליך אויף דער עברית, זאָלן בעטן זייערע פריינד זיי פאָרטייטשן דאָס זאָגן פון די צוויי אויסדערוויילטע וואָס מיר ברענגען אין דעם ילקוט. זיי וועלן ניט חרטה האָבן: איינער, אַליין הייסט ער שיקע אברך פון קאָוועל, פרוווט זיך פאָרמעס-טן און אָנרירן די צרות פון כלל, פון זיין אומגעקומענער קהילה און מיט זיינע פערזענלעכע יסו-רים, נאָכן אומקום פון זיין באַגאָבטן טאָטן און פון דער גאָנצער רומ-פולער משפחה. און רינגלבוים-אינסטיטוט אין וואַרשעווער געטאָ זענען באַהאלטן געוואָרן די ווער-טער פון זיין פעטער יוסף אברך פאָר זיין אומקום. ווערטער ווי ביטערקרייטעכץ, וואָס וועלן אויף אייביק שפּראַצן מיט „זאָנגען פון גרויס שרעק און טרויער“.

שלום ראָזנפעלד, אַ טאָרטיש-נער, איז אַ ייד וואָס האָט פשוט ליב יידן, יידיש, און אַלץ וואָס סיידיש איז אים צום האַרצן. האָט ליב יידן וואָס מאַכן אנדערע יידן לאַכן, אפשר ווייל „לאַכן איז געזונט“. און ווער האָט גע-מאָכט יידן לאַכן און משך פון דורות, אויב ניט די אַמאָליקע יידישע פורים-שפילער און דער-נאָך זייערע נאָכפאלגער די באַרי-מטע יידישע אַרטיסטן און קאָ-מיקער פון גאָלדפאָדן ביז... די 3 שמוליקס פון די „קליינע מענ-טשעלער“ וואָס לכבוד איינעם פון זיי זענען די ווערטער גע-זאָגט געוואָרן.

אונדז וואָלינער און די „שפיל“ באַקאָנט און היימיש, ווייל „שפילן טעאָטער“ איז געווען פון די הויפט-מיטלען אין אַלע וואָלינער שטעט און שטעטלעך פאָרשפרייטן קולטור און העלפן יונג-און-אַלט זיך אָפּטרייטלען אַ ביסל פון דער

ימים אלה אור דווקא בישראל (בהוצ' הדר) ודווקא בעברית תחילה, על אף שבמקור נכתב ביידיש ותורגם לעברית (ובסוג-ריים: את הקריירה הספרותית שלו החל עוד לפני מלחמת-העו-לם ב', ודווקא בעברית, בפרסמו ממאמריו גם בעיתונות הארציש-ראלית).

והיה, אם אי-פעם יקוימו יחסים בין הודו לישראל, והישראלים „יגלו“ את הודו ויחלו, כדרכם בקודש, לזרום לשם — ישמש להם ספרו של ח. ש. „אורים ותומים“, שבלעדו יגששו שם כ-סומא בארובה. לפיכך, יפה שעה אחת קודם“ כמו שכותבים הכות-בים.

כך או כך, מברכים אנו על הגבהים ששלושת ה„אוכלים“ ה-ווהלינאים השיגו. כה לחי! ומן הראוי אולי להזכיר ב-הזדמנות זו את חתן פרס יש-ראל שקדם לשניים הנ"ל, הלא הוא המשורר אמיר גלבע מ-רדזיווילוב העיירה, הגדולה גם היא כפיהוק („גרויס ווי אַ געניץ און מ'גנב'עט די גרעניץ“), כפי שהעיד עליה שלום עליכם. ואם לעוד בן-ווהלין הוענק באחת השנים פרס ישראל ואנוכי לא ידעתי — יסלח לי האל.

ומצר אני על חיים נחמן ביא-ליק שלא זכה לראות יחד אתנו בשמחת חג העצמאות; אפשר שגם הוא היה מצטרף אז לגלריה הווהלינית, כן תגדל, של חתני פרס ישראל...

★

ואם הזכרנו כאן שלוש פעמים את ביאליק, נזכיר כבר גם את האימרה המיוחסת לו, למען ירוצו בשורות אלו קוראינו כולם:

„יידיש רעדט זיך“

ווייל אויב שוין יא — איז למען ידעו, איז זאָלן שוין טאָקע אַלע וואָלינער יידן אין דער גאָנצער וועלט וויסן זיין, אז צוויי וואָ-לינער יידן אין ישראל, עסויאוס-טן-פובליציסטן-זשורנאליסטן זענען דאָס יאָר געקרוינט געוואָרן אַלס

מוסטער (מאָנומענט) פון לובאמי-
לער אלטער שיל, וואָס באלד
ביים אַריינגאַנג אינעם היכל זענען
מיר זיך, אַ דאַנק דעם, אין דער
אלטער היים. אונדזערע קינדער-
יאָרן. ווי מיר גייען משפחות-
ווייז דאווענען. ווי שרייבט ביאליק
אין זיך ליד „אויף דער שוועל
פון בית מדרש“? (איך פרוו
ברענגען די שורות אין יידיש):
דער בית-מקדש פון מיין
יוגנט, מיין אלטער בית-
מדרש! / כ'טרעף זיך נאך
אַ מאָל מיט דיין צעפּוילטער
שוועל, / כ'זע נאך אַ מאָל
דיינע ווענט, וואָס צעברעקלען
זיך ווי רויך.
און ביאליק פאַרענדיקט דאָס
ליד:

און מיטן אויפגיין פון וואַלקן
נידערט גאָטס כבוד; / און
ס'זענען אלע באשעפענישן, פון
קליין ביז גרויס, / אַז ס'טרו-
קנט דאָס גראַז, ס'וועלקט דאָס
בלי — און נאָר גאָט איז
אייביק!

איז קומט טאַקע אַ דאַנק פאַר
אַט דעם געפיל וואָס באהערשט
אויך אונדז אַריינקומענדיק אינעם
היכל — ה' משה סאַמעט פון
לובאמל-ניו-יאָרק און זוגתו
גאַלדע, שתחי'.

מבול? פאַרענטפערן אַט די
„אלטע“ קשיא דאַרפן נאָר מיר
אַליין. דאַרפן מיר זיך דעריבער
באַציען ערנסט... צו זיך אַליין
און צו אונדזער אויפטו.
ערנסט צו זיך אַליין הייסט ניט
פאַראייביקן אונדזערע פערזענלי-
כע אַמביציעס. אונדזער חוב איז
פאַראייביקן דאָס לעבן און מסו-
רת און שרעקליכן אומקום פון
וואַלינער יידנטום.

ערנסט צו זיך אַליין הייסט אויך
בלייבן ענג פאַרבונדן צווישן זיך
אויך אויף ווייטער און ניט שאַפן
מחלוקת'ן און פירוד-הלבבות
ווייל „אַזוי וויל איך“. ווער ס'וויל
דווקא אַזוי טוט אַנעוולד זיך
אַליין און אונדז אלעמען און
אונדזער ווערק.

ס'לעבן נאָך צווישן אונדז. ב"ה,
וואַלינער יידן וואָס שטרעבן ער-
נסט און זאכליך פאַראייביקן דאָס
וואַלינער אומגעקומען יידנטום,
מיט ראַט-און-טהאַט און גרע-
סערע שפּענדונגען, ווען און אויב
ספּאַדערט זיך.

כ'וויל דאָ דערמאָנען איינעם
פון זיי, לעצטנס ה' משה
סאַמעט פון לובאמל-ניו-
יאָרק און זיין פרוי גאַלדע. זייער
שפּענדונג פאַרן היכל לכבוד דעם
צוזאַמענפאַר — אַ קינסטלערישן

פּחתית והנה, עוד בטרם חורף,
וכבר מאיימות עלינו „רוחות ה-
חורף“ בניכור.
מחובתנו איפוא להשיב במהרה
את הצפור הנחמדת אל חלוננו
ואל מעוננו בדרך של ביצוע
החלטות.

און נאָר וועגן און אַרום דעם כנס און די שטעלונג פון ח. נ. ביאליק

מיר טוען אַלץ לאַנגזאַם און...
ניט אַזוי זיכער. פראַזעאַלאָגיע?
וואָס שייך אונדזער צווייטן צוזאַ-
מענפאַר — אפשר. ווי מ'וויל. און
הגם דער צווייטער כנס איז געווען
מער געלונגען פונעם ערשטן,
דאָך איז צו האַפן אַז דער
קומענדיקער כנס, מיר זאָלן נאָר
אַלע זוכה זיין אים אַפּריכטן
באַצייטנס, וועט זיין בעסער און
זאכליכער. אמת, כן יהי רצון.
צי דען זענען מיר ניט באשיידן
מיט אונדזערע שטרעבונגען? וואָס
ווילן מיר, אויב ניט אַנהאַלטן,
ווי מ'זאָגט, ווייטער די קייט פון
דורות, כל זמן מיר לעבן און
קענען. די גאַנצע צייט לעבן מיר
נאָר אַלץ אין ספק: נאָר אונדז
— אַ דור-המשך אַדער... דער

מעשה באַנדרטה לאוקראינים, במקימיה ומנתציה

10 מיליון אוקראינים שנרצחו על-ידי הרר-
סים בשנות הרעב 1933—1930
על-ידי האוקראינים החפשיים בעולם
נתרם על-ידי יורי דיבה, קנדה.
בראש הכתובת באוקראינית התנוסס סמל
ה„טריזוב“ (הקלשון), סמלם של פטליורה
ושל הלאומנים האוקראינים — של בנדרה
ומלניק.

ידוע מה עוללו בני עם זה ליהודים בתקופת
השואה. כמעט בכל ישובי ווהלין הם פרעו
ביהודים, לעתים עוד בטרם נכנס הגרמני
הראשון. אלפים נרצחו ונשדד רכוש רב. בימי
הכיבוש הראשונים, סייעו בידי האינזאצגרופן
לאסור מאות רבות של אנשי ציבור יהודים
במסווה של „פעילים סובייטיים“, ואלה הוצאו

לבקשת קוראים ומערכת „הילקוט“, הריני
להסביר בנידון דלעיל:
ביום חמישי שלאחר יום"כ תשמ"ו (26.9.85)
עלתה קבוצת פרטיזנים, לוחמים, ואסירי מחנות
לשעבר להרציין שבירושלים, ונתצה אנדרטה
שהוקמה לזכרם של אוקראינים. היא גיציבה
לפתח „מרתף השואה“, ומקימיה, ראשי „ישי-
בת התפוצות“, נתבעו ואף הבטיחו לסלקה,
אך לא קיימו זאת.

על האנדרטה שהיתה בנוייה מלוחות שיש
שחור, נחקק באותיות זהב בעברית, אנגלית,
ספרדית ואוקראינית כדלקמן:

לזכר 1.5 מיליון יהודי אוקראינה שנרצחו
על-ידי הנאצים 1941—1944
3 מיליון אוקראינים שנרצחו על-ידי הנאצים

באמריקה הצפונית, לקיים כינוס עם היסטוריוגרפים מן ישראל, שוב הוכיח שכוונות טובות בלבד מצד קומץ אנשים לא סגי. טענות רבות של המדענים מישראל נשארו תלויות ועומדות. אוקראינים עשירים בארה"ב בעזרת מכרים יהודים ניסו אף לעשות, בין היתר, להנצחת הארכיבישוף האנטישטי שפטיצקי במסגרת יד ושם, אך נדחו.

תמוהים גם המספרים שעל אותה אנדרטה שנותצה. בפרסום של הבנדרובצים מ-1948 מדובר על 6 מיליון אוקראינים שנספו ברעב (ולא 10 מיליון). כן נשאלת השאלה מי כלול ב-3 המיליונים האוקראינים שנרצחו על-ידי הנאצים. האם לא נכללו אוקראינים ממשטרת העזר ויחידות העזר, בשירות הנאצים, שנפלו בקרבות עם הפרטיזנים הסובייטיים, או אלפי החיילים מדיוויזיות הס"ס האוקראינית "גאליצה", שכמעט חוסלה בקרב על-יד ברודי בקיץ 1944.

לסיום ייאמר, שלמרות שהאנטישמיות על גווניה השונים היחה נחלת שכבות נרחבות של העם האוקראיני, אין אנו מאשימים את כלל העם האוקראיני ברצח יהודים. אנו מאשימים את ההנועה הלאומנית האוקראינית, ואת משתפי-הפעולה למיניהם, שופכי דם יהודים. אלה וממשיכי דרכם אינם נמנים ולא יימנו עם ידידי העם היהודי.

ד"ר שמואל ספקטור

להורג. מאוחר יותר החללו הממשל ומשטרת העזר האוקראיניים ביושבי הגיטאות. ביום החיסול ירו במפגזים ובבורחים, והסגירו מתחבאים, גם ביעויות ובכפרים רדפו ורצחו את שרידי הפליטה.

לאן נעלמו משתפי פעולה ורוצחים אלה? בחלקם הגדול נסוגו מערבה והשתכנו במערב אירופה, בארצות-הברית ובקנדה. בשל צעקנרתם וקיצוניותם הלאומנית תפסו במהרה עמדות מובילות בארגונים ובמוסדות של הגולה האוקראינית באותן ארצות.

כבר בשנות החמישים ביקשו נציגים מהמחנה האוקראיני והיהודי לקיים דרשה. אך משהגיע הדבר לנושא אשמת האוקראינים ברצח יהודים, גרמו ראשי הלאומנים על-ידי מלל צעקני בעתונות להפסקת הנסיונות.

הנסיונות ליחסים בישראל החלו רק לפני מספר שנים, כשלתע פתאום צץ ועד לידידות ישראל-אוקראיני (עם הגולה). יוזמיו ומקימיו היו יהודים אסירי ציון שישבו בברה"מ בבת-סוהר עם סירובניקים (בד"כ לאומנים) אוקראיניים. הלהט האנטי-סובייטי של אוקראינים אלה תאם את הלהט הדומה של אסירי-ציון אלה. בישראל הוא הוון על-ידי טובות-הנאה למיניהן. בשל התקפות אנטישמיות (פטר מירצ'וק, הגנה על הפושע דמיאנוק, ועוד) שככה מעט התלהבותם של עסקני הוועד הנ"ל בישראל, אך הנושא לא ירד מעל הפרק.

נסיונה של קבוצת היסטוריונים אוקראינים

לא תשבור

עשרים דרכים אחרות להסירו מכנו — למעלה משערויית גרידא במדינת חוק — במרחק רב של זמן ומקום. כי כספסע בין מעשה זה לבין נקמת דם באדם (אוקראיני) חי, לו נזדמן באקראי באותו מעמד ודבריו על חלקם של אוקראינים בהשמדה, לא היו מתקבלים על דעת המנתצים הזועמים. שבענו אלימות. למקל זה שני צדדים. לאו כל נפגע וזועם ישים עצמו שופט בישראל. יש דין ויש דיין.

אכן, המוני אוקראינים לאומנים ורודפי בצע שיתפו עצמם ברצח העם היהודי, אך לא כל העם האוקראיני (ראה לעיל דעתו של ד"ר ספקטור, שהיא, דומה, הדעה הרשמית של ירושם) שהוציא מקרבם גם חסידים-מצילים הרבה. יותר מאשר העם הגרמני, המתורבת והנאור, שהיה אביאבות הטומאה. כלום, לימים, לא השלמנו עם העם הגרמני? —

בוודאי. מספיק להגות את המלה "אוקראינים", המתקשרת אצלנו מיד, אף בתת-ההכרה, בנאצים ועוזריהם" שבחוק הידוע, כדי ש"יאחזונו חיל ורעדה, כי אין "עוזריהם" אלא, בעיקר, האוקראינים. כלבי הגיטוש הנאמנים של ה"איינזאצגרופן" ושל כל יתר הגרמנים למיניהם, בגילוי ורצח יהודים במחבואים, ביערות, אלפי הבורות וכו'. והדברים ידועים. לא קשה לפיכך להבין ללבם ולזעמם (אך לא להגיונם!) של האנשים, שניתצו בחמת-זעם את האנדרטה לזכר אוקראינים שנפלו במלחמה, ש"הושתלה" לפתח "מרתף השואה" בהרציון (ינוס ויישן שומר ישראל?) כי ה"שותלים" (באין רואה?) לא סלקו בעוד מועד כפי שהבטיחו לעשות ("הפועלים" של ההר) עצלים?.

אך מכאן ועד לעשות נקם בפסל, ואפילו הוא פסול בתכלית הפסול, כאשר קיימות

ד"ר שמואל ספקטור

קווים לראשית הישוב היהודי בוהלין

לב מודרי בין בניו, ואז נוצרה נסיכות ווהלין, שמאוחר יותר נתאחדה עם חבל האליץ' (ב-גאליציה המזרחית) לנסיכות ווהלין-האליץ' ו-בירתה לודמיר. הנהר בוג לא תחם או את ווהלין במערב, והנסיכות השתרעה מעבר לו, וכללה אף את אזור חלם. במחצית השנייה של

ראשיתו של הישוב היהודי בוהלין לוטה בערפל, וללא השערות והיקשים וסימוכים וגזרה שווה על ההתפתחות הכללית של האזור לא נוכל לדון בבעיה זו. בראשית המאה האחת-עשרה היה חבל ארץ זה חלק של המדינה הרוסית הקיבית. בשנת 1054 חילק אותה הנסיך יארוס-

לולזל, ומי יודע מה עוד צופן לנו בקרבו העתיד.

ויכוח נוקב — כן. דרישה מהם להכות „על חטא“ — כן. אך משחקים אסורים של יצרים ו„שפוך חמתך“ (בדם חם או קר) — לא. זו אלימות שלוחת-רסן שלא יכירנו מקור מה בישראל. לא תשבור!

נתן ליבנה

ובצדק. כי שונים דרכי עמים, מאז ועד היום, מדרכם של יחידים. אכן, מחמיל ועד פטליורה ועד הנה, היו לנו האוקראינים — עמלק, אך אין בימינו עם שיחיה וינהג לעולם ועד לפי פסוקים כמו „זכור את עמלק“. והדבר הוכח גם לגבי דידנו. טוב שנזכור ששוב איננו עם לבדד ישכון וכי אזניים ועיניים לאומות העולם וגם ב„אר״ם-שמום“ שוב אין

הומניזם שלא במקומו

עיקר ע״י המשטרה האוקראינית, היתה מלווה ע״י רוב רובה של אוכלוסית קייב האוקראינית בשריקות בוז ובצעקות פראיות, כפי ש- מספרים עדי ראייה.

מכאן שאכן רוב האוקראינים בקייב עיר הבירה „הנאורה“ שיתפו פעולה והודוה עם המרצחים.

ד״ר ספקטור כהיסטוריון מנסה להסביר זאת במאבק הלאומנים שבקרוב העם האוקראיני לעצמאות, מאבק שנעזר בנהר-נחלי דם יהודי; מר ליבנה כהומניסט מתנגד ל- אלימות שלוחת-רסן, „שלא יכירנו מקומה בישראל“, אך שתי הגישות גם יחד לא נתפסות אצלי.

גם ממשפטו של „איבן האיום“-דמאניוק בישראל, אם אכן יתקיים, אנו למדים שאין זה „הולך“ בד בבד עם הצבת האנדרטה ע״י „נטורי“-מרתף השואה.

אין איפוא מקום, לעניות דעתי, ל„הומניזם“ של ידידי ד״ר ספקטור ומר ליבנה ונסיגם למצוא „צדיקים בסדום“, אינו אלא ברכה לבטלה, שכן אם היו בקרב העם האוקראיני מספר צדיקים, הריהם בטלים בשמים.

יהודה מרין

כרעם ירדה עלינו הידיעה יעל הקמת אנדרטה לזכרם של „הקדושים“ האוקראינים בפתח מרתף השואה, כשהם כרוכים יחד עם 1.5 מיליון היהודים שנרצחו על ידיהם. עצם הרעיון „הנשגב“ של ראשי „ישיבת התפוצות“ להעמיד בפתח „מרתף השואה“ „אליל מוזהב“, מעבירה בודאי ברבים מ- אתנו צמרמורת. בתורה אנו מוצאים כיצד גמלו הקב״ה ומשה עבדו למקימי עגל ה- זהב.

חולפות מול עינינו תמונות הזוועה מהיס-טוריה בת למעלה מאלף שנים על אותם „גבורים“ אוקראינים שעוד זמן רב לפני חמילניצקי, גונטה ורבים אחרים ימ״ש רחצו ידיהם בדם עוללים, זקנים אנשים ונשים יהודים.

גולת הכותרת וה„יהלום שבכתר“ אוקראיני זה היתה ללא ספק השתתפותם מתוך שמחה לאיד של המוני האוקראינים בחיסול יהדות אוקראינה, והם ששו לבצע הרג לשמו.

ה„טריזוב“ שהתנוסס על גבי האנדרטה בשערי מרתף השואה היה כלי הרצח שבידי צידי היהודים, אלה שנמלטו לאחר מכן על נפשם.

ההובלה למוות ל„באבי יאר“, מואצת ב-

או יהודים בלוצק ולודמיר ואולי בכמה ישובים אחרים (כגון לובומל, 1370—1382). באמצע המאה החמש-עשרה, במסגרת הענקת זכויות מגדבורגיות לישובים שונים, נזכרים יהודים, בקמניץ (1438), ובאוסטראה (1447). מתן זכויות עיר, ובעיקר זכות לקיום יהודים, בא לסייע להתפתחותן של הערים, ויהודים מוצאים לעצמם כר פעולה לפיתוח פעילותם הכלכלית. בשנים 1495—1503 הלה אתנחתא בהתישבות הזאת, שכן אלכסנדר נסיך ליטא גירש את יהודי הנסיכות. לפחות חלק מיהודי ווהלין מצאו לעצמם מקלט זמני בישובים לובומל, ראטנה וסביבותיהן, וכנראה חזרו לישוביהם לאחר ש- הותר הדבר.

בערב חג-המולד של שנת 1507, חזר זיגמונט הראשון (כנסיך ליטא) ואישר את כתב-הזכויות של ויטולד שנזכר לעיל. בדברי ההקדמה נאמר: „השתחויו לפנינו היהודים שלנו: מבריסק, טרוקי, גרודנה, לוצק, לודמיר וממקומות אחרים בנסיכות ליטא הגדולה, והניחו לפנינו את כתב-הזכויות של הנסיך הנאור אלכסנדר, זאת אר-מרת ויטולד נסיך ליטא ושליטה, ובכתב זה הוענקו להם חוקים וזכויות. הם השתחויו אפיים (וביקשו) שנחזק ונאשר זכויות אלה במכתב מצדנו...” מקטע זה מסתבר שבמשלחת היהודית של נציגי חמש הערים הראשיות בליטא, היו נציגי שתיים מווהלין: לודמיר ולוצק. כאמור, הם ייצגו ישובים אחרים שבהם כבר ישבו יהודים בעת ההיא.

כעבור כמה עשרות שנים, ב-1540 העליל יהודי מפולין על יהודי ליטא שהם מברחים את רכושם לטורקיה וכן קונים וחוטפים ילדים נוצרים, מלים אותם וגם מעבירים אותם ל-טורקיה. משלחת יהודים ובה נציגים מגרודנה, בריסק, לוצק ואוסטראה וקובל, התייצבה בפני המלך בוללנה, הכחישה את העלילה ותבעה חקירה והענשת המלשין. למזלם של יהודי הנסיכות חפותם הוכחה במהרה, והמלך אף ציווה לא לאסור יהודים ללא ראיות, ולהביאם למשפט כדין. עשר שנים לאחר מכן כותב מ. ליטבין על הנסיכות הליטאית: „בארץ זאת נתאסף מכל מקום העם הגרוע מכל העמים — היהודי, והתפשט בכל הערים של פודוליה, ווהלין, ובמחוזות פוריים אחרים...” ואילו בשנות השישים של המאה השש-עשרה, חקר היהודי ה-בריסקאי מנדל בן יצחק את תחנות-המכס בווהלין, והעסיק יהודים מקומיים כגובים וסופרים. כיון שהשלטונות בווהלין התנכלו לעובדין, התלונן החוכר בפני המלך זיגמונט-אוגוסט, וזה נתן לו ב-28 בדצמבר 1560 כתב ובו תביעה לא להתנכל עוד לנציגי חוכר המכסים,

המאה האחת-עשרה הפכה ווהלין לזירה של סכסוכים ומאבקים בין שתי המדינות הסלויות: הרוסית הקיובית והפולנית.

בעת ההיא כבר התנחלו יהודים בשתי המדינות הללו. בקשרי המסחר שביניהן השתתפו סוחרים יהודים. אחת מדרכי המסחר (אולי הצפונית) עברה את ווהלין, ולאורכה, כנראה, חל תהליך התישבות של יהודים, שנמשך מהמערב למזרח. מכיוון שיהודים היו זקוקים למיקבץ של שירותי דת, היינו בית-כנסת, מקווה, רב, שוחט ובית-עלמין, הם נהגו להתישב במרחק סביר מישוב יהודי כבר קיים. מסיבה זו, כנראה, החל הישוב במערב ווהלין, ועם הקהילות הראשונות נמנו לודמיר ולובומל. בכרוניקה הרוסית האיפאטייבית, ברישום לשנת 1288 נאמר, שעל מותו של הנסיך הגדול ולדימיר וואסילקוביץ' התאבלו יהודי לודמיר, „כמו על חורבן ירושלים”. הישוב היהודי בלודמיר נת-ארגן בודאי לפני תאריך זה, לפחות באמצעותה של המאה ההיא.

במחצית השנייה של המאה השלוש-עשרה התחילו הפלישות של המונגולים-טאטרים, שהרסו בהדרגה ושיעבדו את הנסיכויות הרוסיות, וביניהן הווהלינית. השוד, ההרס והרצח פגעו קשה בישוב היהודי הצעיר כמעט עד כדי היעלמו. ישוב זה הופיע מחדש רק כעבור מאה שנה, עם התבססותו בווהלין של השלטון הליטאי. הנסיך הגדול גדימין מסר את ווהלין לבנו לויבארט, שבחר את לוצק כמקום מושבו ובנה בה את ארמונו — מבצר לויבארט. קאזימיז' הגדול מלך פולין לטש עיניו לחבל ארץ ווהלין והוא ניהל מלחמות עם הליטאים, וזכה בהאליץ. מאוחר יותר צרף את אזור לובומל-רטנה, שהשתייך מאז לחבל חלם שב-וויבודיות בלו. ברם מאבקים אלה לא פגעו ביישובה מחדש של ווהלין בכלל ושל יהודים בפרט, שכן נסיכי ליטא ואצילי ווהלין היו מעוניינים בפיתוח החבל.

ב-1 ביולי 1388 העניק הנסיך הגדול של ליטא, ויטולד, כתב-זכויות ליהודי הנסיכות. מיד בהתחלה של הכתב נאמר: „אנחנו, אלכסנדר ויטולד בחדס האלוהים הנסיך הגדול של ליטא, השליט של גרודנה, בריסק, דרוהיצין, לוצק, לודמיר (ומקומות) אחרים: אנו מודים עים בזה, בכתב זה שלנו ובאלה שיבואו, למי שצריך לדעת, או שישמע זאת כשיקרא. החלטנו, יחד עם האדונים ממועצתנו, והענקנו חוקים וזכויות לכל היהודים הגרים במקומות שנזכרו לעיל במדינתנו, ואשר מפורטים בכתב שלנו כדלהלן”.

מהפיסקה שצוטטה אפשר להניח שהיו כבר

מרים קוקיל-לפידוס

רובנה תחת כיבוש הנאצים ב-1941-1942

(סוף מילקוט 39)

קשה היה להבחין בקלסתר פניהם. ראינו המון אנשים עם עיניים מושפלות. הקור חודר לעצמות. השמים לבשו קדרות. גשם ושלג ירדו במעורב ורוח זלעפות הצליפה בפנים, ודמעות ההולכים מתערבות, דומה, בטיפות הגשם והשלג העבות... (באותו יום הובלו אלפי יהודים ל-סוסנקי. ב-7-8 בנובמבר 1941 הושמדו למעלה מ-17 אלף נפש).

אמי חזרה בשעות הצהריים כשהיא עטופה במטפחת כפרית גדולה, לשם הסוואה. היא שהתה בשכונת הגראבניק אצל האוקראינים, שבביתם הסתתרו אחותי ובעלה. האוקראינים גירשו את כולם באותו לילה מר ונמהר. החלטנו שלא תעזוב עוד את הבית. היא היתה מוכנה לכל. שוב הסתרתי אותה מאחורי הארון, מקום המחבוא היחיד שהיה בביתנו...

ב-6 בנובמבר 1941, בשעות הערב, שוב פרצו לביתנו הגרמנים ודרשו להציג תעודות. נבהלתי מאוד. דמי קפא בעורקי. הגרמנים ערכו חיפוש ומיד מצאו את אמי המסכנה... כרגיל פתחו הגרמנים בקללות ובגידופים. חרדתי מאד ל-גורלה, אורתי עזו והתחלתי לבקש רחמים עליה. ביקשתי שיחוסו עליה ויעזבוה לנפשה. והנה זה פלא! הגרמנים חדלו לצעוק, הזהירו אותי שוב ושוב לא להכניס לביתנו אנשים זרים ועזבו את הבית.

יום שישי, ה-7 בנובמבר 1941.

יצאתי מהבית, למרות שיום לפני כן נאסר על יהודים, בעלי תעודות Ausweis. לצאת מהבית. הבתים מסביב עמדו ריקים מאדם, דייריהם היהודים הלכו לדרכם האחרונה. התקרבותי לאחד

תרגם את הרשימות והעיר והבהיר איש רובנה ("יד ושם" ירושלים) מר אברהם קלבן. הארותיו מובאות בגוף הטקסט בסוגריים.

בלילה האחרון שלפני האקציה היו נסיונות להתחמק מהעיר ולהתחבא בכפרים שבקירבת רובנה... רבים נמנעו מלעשות זאת בגלל פחדם מהשוטרים הגרמנים והאוקראינים שהקיפו את העיר והסגירו כל יהודי שנפל לידיהם. אנשים התרוצצו כמטורפים אובדי עצות.

אמי נשארה בביתנו. זאת היתה החלטתי. פתאום שמעתי צעדים מתקרבים. הספקתי להסתר תיר את אמא מאחורי הארון. חייל גרמני עמד בפתח ופקד להציג תעודות... הוא בדק את תעודתנו בקפדנות והזהיר לא להכניס לדירתנו אנשים זרים. לפני שעזב את הבית החל לבדוק בכל פינה... למולי הרע גילה הגרמני את אמי. היא לא היתה רשומה בתעודה... מיד עזבה אמא את ביתי והלכה לחפש מקום מקלט...

הלילה הגורלי אור ליום 6 בנובמבר 1941. לא שכבנו כל אותו לילה לישון. בחדר אור עגום של עששית-נפט קטנה. קור מקפיא את כל האברים. אחיינתי הקטנה בת השלוש וחצי שנשארה בביתנו בכתה בלי הרף כל הלילה... ידענו שלהט החרב המתהפכת מונח על צוארם של יהודי רובנה...

עם אור היום, 6 בנובמבר 1941, הגיעונו קולות מכיוון רחוב ה-3 במאי. מבעד לחריצי התריסים ראינו את יהודי רובנה צועדים מדור כאים, שבורים ורצוצים וחפויי-ראש כשהם נושאים חבילות על שכמם. מצטופפים המסכנים אחד לשני ועולים בכביש לכיוון הסוסנקי...

נכללה באותה מאה גם חכירת מכסים של המלך והאצילים, בעיקר בשירותם של חוכרי מכס יהודים גדולים.

בשלהי המאה השש-עשרה הסתעף הישוב היהודי וכבר מנה הרבה קהילות, ביניהן ארבע הקהילות הראשיות: לודמיר, לויצק, אוסטראה וקרמניץ. במפה היהודית מופיעה אז ווהלין כאחת מחמש הארצות, ואחר-כך כאחת מארבע, במסגרת ועד ד' ארצות.

אלא לסייע בידם, שכן לטובת אוצר המלך הדבר. את הכתב הזה רשם סופר המכס בלוצק דוד בן מרק, בספרי העיר לויצק, על-פי בקשת החוכר הבריסקאי.

כמסתבר, חלה התפתחות של הישוב היהודי במחצית הראשונה של המאה השש-עשרה. תרם לכך מתן זכויות-עיר ליישובים רבים על-פי בקשות אדונייהם האצילים. התפתחות זאת הוצאה לאחר האוניה של לובלין ב-1569, כאשר הועברה ווהלין אל הכתר הפולני. בעסקי המסחר

שהוביל אותי לשם, מראש. אחותי לנה שהת-גוררה קודם לכן באוסטראה הפקידה שם אצל מכריה דברי ערך. תקוותה היתה שאקבל כל מה שהשאירה. אך אני חתרתי למשהו אחר. מטירתי היתה בראש ובראשונה להשיג שם תעודות (מזויפות) בשביל בני משפחתי שהיו ברובנה, בעזרתו של רופא יהודי שעבד באותו זמן בעיריית אוסטראה, שהיתה לו גישה למסמכים וגם לחותמות העירייה. התעטפתי איפוא במטפחת כפרית גדולה (לא הייתי דומה ל-יהודיה), ויצאתי בקור עז לדרך. הגענו ל-אוסטראה בשלום.

באוסטראה נתקבלתי ע"י מכרים, בני משפחות קורשון, שעזרה לי בכל. משפחת קורשון התגוררה בבית קטן ברחוב טאטארסקי. לא הרחק מהמרכז המסחרי בו רוכזו לפני המלחמה בתי המסחר הגדולים והחנויות הקטנות של יהודים רבים. היהודים ששרדו אחרי האקציות באוסטראה נכלאו כולם בגיטו. הם חיו בפחד מתמיד ולא ידעו מה ילד יום. (קהילת אוס-טראה נמנתה עם הקהילות העתיקות של ווהלין, האוכלוסייה בעיר היתה מגוונת מבחינת המוצא הלאומי: יהודים, פולנים, אוקראינים ורוסים. בשנת 1939 היה מספר היהודים בעיר כ-10.500 (בערך). אוסטראה נכבשה ע"י יחידות הוורמאכט בימים האחרונים של יוני 1941 ומיד התחילו הגרמנים ברדיפות היהודים. ב-4 באוגוסט 1941 נרצחו ע"י הגרמנים ועוזריהם האוקראינים כ-3000 יהודים. היתה זאת האקציה הראשונה. הטבח השני היה ב-1 בספטמבר 1941 כאשר נרצחו למעלה מ-2500 יהודי אוסטראה. ב-15 באוקטובר 1942 חיסלו הגרמנים את הגיטו סו-פית. ביום ההוא נרצחו שם כ-3000 נפש).

בשבועות הספורים שנשאיתי באוסטראה היתה לי אפשרות להפגש עם בני נוער יהודי ששרדו אחרי האקציות באוסטראה. הם היו נפגשים לעתים קרובות. באחת הפגישות שהת-קיימה בביתו שם מוסי (משה) קוטוביץ', נכחתי גם אני. הכל היו מודאגים. דיברו על התארגנות, בריחה והתנגשות, אך היינו מודעים גם למצב חסר האונים. הגיטו היה סגור ומסוגר ובדומה למקומות אחרים באוקראינה המערבית, התייחסו רוב תושבי המקום האוקראינים ליהודים באיבה רבה וארבו להם יומם ולילה.

מכרי הרופא מילא את בקשתי. הוא השיג תעודות בשביל בני משפחתי, אך לצערי לא השתמשנו בהן, לבסוף.

באחד מימי דצמבר האחרונים של שנת 1941 חזרתי במגירת לרובנה. הצלחתי להעביר ל-אחותי מהחפצים שהפקידה אצל מכריה ב-אוסטראה.

הבתים שעמד לא הרחק מהרחוב הראשי. עוד לפני ימים מספר התגוררה שם משפחה יהודית, אותה הכרתי. מרחוק ראיתי שהבית עומד ריק ושומם. הדלתות והחלונות נשארו פתוחים. חלקם מתנועעים ברוח. פתאום הופיעו עגלות כפריים. העגלות ירדו במורד הכביש מכיוון הסוסנקי. הן היו טעונות במטלטלים... לא קשה היה להבחין שהיו אלה בגדיהם של נרצחים יהודים. על כמה מהחבילות היו כתמי דם... (אחרי הטבח (האקציה הראשונה) ב-7 וב-8 בנובמבר 1941 מיהרו איכרי הסביבה לשלול את שלל היהודים המומתים. אלפי יהודים נורו חבורות חבורות, טף, נשים וזקנים לאחר שפשטו מעליהם כל מלבוש. רבים מהגויים ברובנה חיכו ליום זה. הם הוציאו מבתי היהודים המגורשים חפצים, רהיטים וכל שיכלו רק להעמיס על העגלות).

בימי האקציה הראשונה, לפני חודשיים בדיוק, נרצחו רבים משכנינו: החייט סווישץ, הספר מאיר ברוזמאן, ומנהל החשבונות פל. כולם הוצאו מבתיהם ביחד עם כל בני ביתם. כולם הובאו במצעד המוות לסוסנקי.

יום א', 9 בנובמבר 1941.

שוב החלטתי לצאת מהבית ולהפגש עם אחותי שלא ראיתיה זה כמה ימים. הטלאים הצהובים היו על מעילי, מלפנים ומאחור, שכן אסור היה ליהודי להיראות ברחוב בלי אות קלון זה.

היה יום יפה, השמש זרחה. המוני אוקראינים, גברים ונשים לבושים בגדי חג מטיילים ברחוב הראשי. כמה מהם התקרבו אלי, לועגים, דוחפים אותי וצועקים בקול "זידיווקה אידה!" (יהודיה הולכת). ראיתי תמיהה על פרצופם; "מניין בעצם צצה היהודיה הזאת?" הם היו בטוחים שרובנה נקיה כבר מיהודים, היתה זאת למעשה משאת נפשם. שוב נתגלו לעיני עגלות כפריים מלאות בגדים, נוסעות מכיוון הסוסנקי...

סוף סוף הצלחתי להגיע למשפחת רופא-השיניים גלמאן. המשפחה המשיכה להתגורר במרכז העיר. שם נפגשתי עם אחיותי. הפעם ניצלו כולם! לא כן באקציה ביולי 1942, שאז שוב לא פסחה עליהם השואה...

היהודים שרידי קהילת רובנה המשיכו להאבק. חסרי-תעודות שהפרו את פקודת הגר-מנים ולא התייצבו בסוסנקי, התחילו לצאת ממקומות המסתור. הם הצטרפו ליהודים בעלי תעודות ה-Ausweis והכל התחיל כאילו לחזור למצב הקודם ששלט בעיר לפני האקציה. אש-לייתם של טובעים הנאחזים בקש!

בסוף נובמבר 1941 נודמנה לי אפשרות לנסוע לאוסטראה בעגלה כפרית. שילמנו כמובן לאיכר,

משפחתה התגוררו גם הם בגיטו. תנאי הדיור של משפחת חרושץ' היו עוד יותר גרועים משלנו. היא והוריה התגוררו במרתף רטוב. בלה חרושץ' היתה בוגרת אוניברסיטת וארשה (חוג לביולוגיה).

בין דיירי הבית (של גורנשטיין) היתה משפחה אוקראינית שהגיעה לרובנה אחרי כיבוש העיר. הם הגיעו מעיר ריובייץ שבמחוז לובלין (עם כיבוש אוקראינה המערבית הגיעו לאיזור אלפי אוקראינים ממרכז פולין. הם שוכנעו שגרמניה תעזור להם להקים מדינה עצמאית). ראש המשפחה עבד בתפקיד מנהל בית-החרושת לסוכר בבאבין (יישוב ליד רובנה). הם התגוררו בדירת פאר והעסיקו משרתים כולל שתי נשים שעבדו במטבח. הם נהנו מכל טוב. זללו וסבאו. כן היה בין הדיירים באותו בית גרמני בשם קארה אריאן, עורך סוכנות ידיעות גרמנית ומנהל המשרד Nachrichten Buro. אצלו עבדתי כעובדת נקיון.

חלפו חודשים. הרגשנו כבר את פעמי האביב של שנת 1942. הימים נעשו ארוכים יותר, השלג נמס, ובלבנו עדיין נשאר ניצוץ של תקווה... קרני השמש היו חודרות לביתנו האפל והקודר, כאילו החמה בעצמה הפצירה בנו להנות מ-קרניה החמות... אך לשוא. הימים כבדו מנשוא. רק בת אחותי הקטנה (בת ארבע) שמחה לאור השמש שחדר אלינו דרך החלונות הקטנים. בגי-לה לא יכלה הילדה להבין את המצב. אנו ה-מבוגרים הרגשנו בחוש שהאסון ממשמש ובא... כשהיינו רואות רגשי שמחה על פניה הקטנות ושמענו קול צחוק עליו מפיה, מחינו בהיחבא את דמעותינו...

זכור לי, שבמשך כל אותה תקופה, לפני קום הגיטו וגם בתוך הגיטו עצמו היינו כולנו, המבוגרים והילדים שבמשפחתנו, בריאים, למרות התזונה הירודה והצפיפות הגדולה... היה זה ממש גס. קשה לי לזכור בדיוק מה היה מצב החולים בגיטו, וכאלה לא חסרו... אפשר שהיתה מרפאה כלשהי במשרד היודנראט, אינני זוכרת, אך בגיטו — עזרה רפואית לא היתה בכלל. עם בוא האביב הייתי חוזרת מעבודתי לפני שקיעת החמה לכן היה באפשרותי לבקר אצל מכרים בגיטו. בכל בית שלט העצב ובלב כל אחד חרדה לגורל חייו וחיי בני המשפחה. בכל מקום שביקרתי פגשתי נשים צעירות, אמהות לתינוקות, בחברתן של אמהותיהן הקשישות אכולות דאגה וסבל, המחזיקות את הילדים ה-קטנים בזרועותיהן.

באחד הימים הכרתי אשה בודדה שהתגוררה אצל קרובי משפחתה הרחוקים. בניה של האשה לא היו בגיטו. איזו קרן אור זרחה תמיד על

אחרי האקציה בנובמבר 1941 החליטו הגר-מנים „לטהר" את רובנה ואילצו את היהודים שנשארו מחוץ לתחום הגיטו לעבור לשטח המיועד להם. עוד בהיותי באוסטראה נודע לי שגם בני משפחתי גורשו לגיטו.

הגיטו הוקם בשטח המוזנח ביותר של רובנה, בתחום הרחובות סנקיביצ'ה (על הווליה) — פוניאטובסקה — ברקה יוסיביצ'ה (קראסנה, ש-במרכז העיר) כולל כל הסימטאות שבשטח. שטח זה היה לפני המלחמה ברובו הגדול מאוכלס יהודים. התושבים הפולנים והאוקראי-נים נצטוו ע"י הגרמנים לעבור לחלק ה„ארי" של העיר, ובמקומם נדחסו מאות יהודים מכל רובעי העיר. הגיטו היה פתוח, לא היתה גדר-תייל. גבולות הגיטו שימשו על-פירוב קירות הבתים. אחרי האקציה בנובמבר 1941 נשארו בגיטו כ-5000 יהודים.

היו מקרים יוצאי-דופן כאשר הגרמנים התירו לכמה יהודים להתגורר מחוץ לתחום הגיטו. בין אלו היתה משפחת פלד שהמשיכה להתגורר בביתה ברחוב וארטובה, כמובן תמורת תשלום גבוה ביותר. בבעלותה של משפחת פלד היה לפני המלחמה בית-מסחר לעורות. בני המשפחה היו מספקים עורות ופרוות לגרמנים. הפולשים הוציאו מהם כל דבר-ערך שהיה בידם ובאחד הימים חרצו את גורל בני המשפחה, כולם נורו למוות כולל התינוק היחיד שהיה במשפחה.

בערב שחזרתי מאוסטראה ירד שלג כבד. הדרך היתה מכוסה כולה בשלג והסוסים הילכו לאט. ליתר-בטחון ירדתי מהמגררת, בה הגעת, למבואות העיר, והמשכתי ללכת ברגל על ה-מדרכות שלאורך רחוב ה-3 במאי. בשלג שהיה פה ושם די עמוק.

סוף-סוף הגעתי לתחום הגיטו. מצאתי את בני משפחתי בבית קטן ברחוב סינקיביצ'ה. היה זה בית ישן עם גג נמוך, נדמה היה שהוא נוטה ליפול, הצפיפות היתה גדולה. משפחתי, בת 9 נפשות, התגוררה ב-2 חדרים קטנים ולאותו בית נדחסה משפחה נוספת... הבית עמד ע"י בנין בית-הספר הפולני ע"ש הנריק סינקיביץ'. בחצר בית-הספר היתה באר, שמשם היינו שואבים מים בכל בוקר.

שתי אחיותי ואני מצאנו עבודה במרכז העיר בבית גורנשטיין. שם התגוררו גרמנים. קצינים ופקידים. יום-יום היינו יוצאות מהגיטו בבוקר השכם לעבודה. „תעודות העסקה הגרמנית" ש-קיבלנו היו בעיני כולם כעוגן הצלה. אמא היתה נשארת עם שתי נכדותיה בבית, (בנותיה של אחיותי, ודואגת להן.

עבדנו בניקוי הדירות בבית גורנשטיין. באו-תו בית עבדה גם בלקה חרושץ'. בלקה ובני

רובנה - מרכז ראשון ל"בריתה"

לייזר לירובסקי

(מתוך דברים בכנס המדעי ו' בירושלים, כ"ז-17-14 באוקטובר ש"ז)

כך ראיתי אז באוגוסט 1943, את ראשית הבריתה. בשבילי, מבחינה היסטורית, תאריך זה הוא התחלת הבריתה. זכור לי, שלאחר ש"סיימתי לקרוא הסתכלו בי חברי כעל מי שאינו שפוי בדעתו. ואכן, דרושה היתה מידה רבה של דמיון ואמונה כדי לקרוא לעליה לארץ-ישראל, בתנאים שהיו קיימים בימים ההם ביערות ארץ-קראינה, ואולי גם קצת אומץ לב, שכן הדברים יכלו להתפרש על ידי הפרטיזנים הרוסים כ"בגידה, דבר שאמנם אירע, כאשר הובא לידיעתם תוכן השיר נקטו מיד אמצעים נגד "הבוגד" והרחיקו אותי לחודש ימים מהיחידה שלי. את חזון ה"בריתה" ארצה טיפחתי לאחר מכן

לדידי החלה ה"בריתה" עוד באוגוסט 1943 ולא בתאריכים ובזמנים שהזכירו כאן ידידי המלומדים.

ביערות קראסין שבאוקראינה, בהימצאי בין פרטיזנים יהודים ולא יהודים באוגדה הרובנאית הנודעת של ואסיל בגמה, כאשר סוף המלחמה עדיין לא נראה באופק, קראתי בפני קבוצת חברים, פרטיזנים יהודיים, שיר בשם "מצעד המתים" שכתבתי ביידיש, לזכר אשתי ושני ילדי שניספו בברנוביץ'. כתבתי שם בין היתר: לנו, שרידי הגיהנום, / רק יעד אחד נשאר עתה: / מולדת להכין לדורות הבאים / בארצנו המובטחת / מני אז ועד עולם.

תחת מטר מכות במוטות גומי וקתות-רובים לתוך קרונות-משא ונשלחו בקרונות סגורים לקוסטופול, שם הוצאו כולם להורג בסביבת העיירה).

ההחלטה לעזוב את קרובי והפרידה מהם היו קשות מאוד. זה קרה ביום אחד. בני משפחתי הכריחו אותי לעזוב את רובנה. המחשבה על בריחתי לא הרפתה מהם. הם ציוו עלי להמשיך ולחיות... אני הייתי בהלם, לעזוב את המשפחה היה קשה מנשוא.

ברגעים האחרונים, לפני שנפרדתי מאחותי, היא לחשה על אוזני, "אנא, תצילי את בתי...". לדאבוני הרב ולמגינת לבי, לא הצלחתי ל"הצילה..."

היה זה יומי האחרון ברובנה. הצטרפתי ל-קבוצה קטנה, בה היו שתי נשים יהודיות וגבר יהודי. פנינו למורי דרך שלא מבני ברית, כמובן, שהיו מעבירים אנשים למרכז פולין בעד תשלום מראש, בעזרת אחד המדריכים עבר בעלי ל-ווארשה. היה זה במאי 1942. בווארשה הצטרף בעלי לבני משפחתו שהיו בגיטו.

גם אני הגעתי אחרי תלאות וסכנת-נפשות לווארשה. תחת השם מריה הלנה נוביצקה

פניה של האשה הבדודה: "בני לא פה.... הם עזבו את רובנה לפני המלחמה... הספיקו לצאת לפני כיבוש העיר ע"י הגרמנים. הם ישארו אולי בחיים!..." איזה אושר!

ב-9 ביוני 1942 עזבתי את רובנה. צעד זה הציל את חיי. כעבור חודש ימים חיסלו הגרמנים את הגיטו. (האקציה של החיסול הסופי של גיטו רובנה היתה ב-14 ביולי 1942. בין העדויות שנשמעו באחד ממשפטי הנאצים בנירנברג, היתה עדות המהנדס הגרמני הרמן פרידריך גראבה. בתקופה שבין ספטמבר 1941 לבין ינואר 1944. הוא כיהן כמנהל-עסקים בחברה הגרמנית "יוזף יונג סאלינג" בזדלבונוב והיה לו מפעל בניה גם ברובנה, בו עבדו למעלה מ-100 בעלי-מקצוע שנאספו מרובנה, אוסטראה ומיז'וץ'. ה. פ. גראבה נכח ברובנה בשעת ההשמדה שנערכה אור ל-14 ביולי 1942. ב-13 ביולי 1942, בשעה 10 בערב, הוקף הגיטו על-ידי פלוגה של אס.אס. ופלוגה של שוטרים אוקראינים. שטח הגיטו הוואר בזרקורים חזקים שנקבעו מראש בידי הגרמנים. הרוצחים הוציאו את האנשים, גברים, נשים וטף מהבתים. רבים מהיהודים שהתנגדו לצוררים והתבצרו בגיטו נורו במקום. ליד בית-הנתיבות נדחסו היהודים

הגבולות; האחים וולוויש וברל אוורוק, האחים אליושה ויעקב צוויבל, סיומקה זפרן ואלקה — לברנוביץ, כולם מהאוטריאד היהודי של קרוק. תחנה חשובה נוספת לקראת „הבריחה“ היתה לובלין. לשם מגיעים אבא קובנר, ויטקה, חיים לזר, גבי, יולק חרמץ, זלדה והנקה ניוסלביץ. קבוצת פרטיונים בראשות דוד בלוישטיין יצאה מלובלין לבדוק את מעבר הגבולות לרומניה. כעבור זמן קצר מגיעה קבוצת השומר הצעיר מטשקנט, ביניהם מרדכי רויזמן שהתמנה על ידינו למרכז הבריחה, אחרי שנאלצנו לברוח מלובלין.

בינואר 1945, אחרי שחרור וורשה, באים אלינו שארית לוחמי גיטו וורשה: צביה לוב-טקין, יצחק צוקרמן, יוסף סק, סטפן גראייק וד"ר פלשו.

לא אשכח את פגישתי בלובלין עם הד"ר זומרשטיין, שייצג אז את יהודי פולין, ואת קול ענות החלושה שלו כאשר נתבקש לקחת חבל בהצלת ילדים והעברתם לארץ-ישראל. ולא אשכח את דבריו של הבמאי והשחקן היהודי הגדול מיכאלס, כאשר נפגשתי אתו במוסקווה במשרדי הוועד האנטי-פאשיסטי היהודי. למעשה אמרו לי שניהם כמעט באותן מלים: אנחנו חלשים, אין לנו כוח, עוקבים אחרינו בשבע עיניים על כל צעד. לכו אתם בכוחכם והושיעו את מי שצריך ישועה. כל הפעולות האלה נעשו הרבה לפני פגישתנו עם שליחי ארץ-ישראל.

ואנחנו הלכנו. לרומניה ולאטליה, ארגנו את הבריחה וייסדנו את החטיבה. הלכנו למחנות הפליטים באוסטריה ובאיטליה, הלכנו באש והלכנו במים. לא יחידים עשו את המלאכה. היו מאות חברים, ששםם לא נזכר בספרים השונים שנכתבו על בריחה, אלמונים, ששםם לא ידוע היום לאף אחד, והם עשו בכל עבודה קשה בשטח זה. ליגלית ובלתי-ליגלית. פעולות שהיו בהן משום קידוש השם וסכנת נפשות, כדי ש-תנועת הבריחה תגדל ושיצטרפו אליה גם אלה שראו את עתידם באמריקה ובקנדה ובארצות אחרות. ראויים כל אלה שייזכרו בכל דיון על הבריחה, כי לולא הם תנועת הבריחה לא היתה מה שהיתה באמת.

הנה כי כן, יש מקום להרבה תיקוני טעויות בקורות הבריחה כפי שהן נכתבו. ואני מקווה שתקנתי את שטעון תיקון בספרי שסיימתי לא מזמן, בנושא זה.

ברובנה המשוחררת בפברואר 1944. חרותם בלבי שני אירועים, שלדעתי היו היסטוריים: הפגישה בביתו של ד"ר ארליך ב-17 במארס 1944 עם מפקדים יהודיים פרטיונים, ותאריך שני, ה-12 באפריל 1944, כאשר השבעתי את קבוצת הפעילים מבין הפרטיונים היהודיים על התחייבות לביצוע כמה משימות: להציל את הילדים היהודיים שנשארו בחיים: להעביר יהודים לפולין ומשם לארץ-ישראל: ליצור כתובת לכל יהודי המגיע לרובנה; לדאוג לקברים ומצבות של יהודים שנפלו.

עד היום עובר בי רטט כאשר אני נזכר בהתרגשות הפרטיונים היהודים שנכנסו ראשונים לרובנה, שהיתה עיר ואם בישראל, ומצאו אותה חרבה ושוממה, בית קברות אחד גדול. כשהתכנסנו בבית הקברות אמרתי לחברי: „לא נוכל לשקם את חיינו בבית קברות; חייבים אנו להבקיע לנו דרך לארץ-ישראל“. גם אז היו רבים שראו אותי כבן אדם „שירד מן ה-פסים“. אך אחד אחד הצטרפו אלינו, „קולחוז“ שהקימונו ברובנה (ברחוב קלינינה 30). עשרות פרטיונים חיינו שהטינו שכם למשימות שהצגתי בפניהם, ולא מעטים מהם מצויים עתה כאן, בישראל.

במחצית השניה של 1944, לאחר שחרור חלקים גדולים באירופה מהכיבוש הנאצי, היתה רובנה למרכז קליטה ליהודים, ופעולות ראשונות של התארגנות הבריחה, תוך הקמת נקודות ריכוז לפי הצורך, ווילנה, בארנוביץ, מוסקבה, לובלין, צ'רנוביץ, בוקארסט.

ניסן רוניק, רוז'קה קורצ'ק, פרופ' אמרנט ורעיתו באים לרובנה. אברהם לידובסקי ורוז'קה קורצ'ק נשלחים לבוקרסט ומשם הם מגיעים הראשונים לארץ-ישראל. מיד אחרי שחרור עיירתי ברנוביץ' אני מגיע לשם, וכל שארית הפליטה של העיר התאספה בגיא ההריגה. שם, ליד הבורות, הכרזתי שאין לנו מקום להמשיך קיומנו באירופה ועלינו להתקרב לגבולות ארץ-ישראל. ואכן, התארגנה קבוצה לבריחה: חיים אושמון, שמואל אפשטיין, מיכאל מוקסיי ועוד.

שלמה פרלמטר ישב אז במוסקווה ונהיה ה-מקשר הקבוע שלנו בין רובנה למוסקווה. החברים משה יצחק ודורקה רייכמן, וולוולה רבי-נוביץ, משה הימלפרב, מנחם ריגר, בן אפרים, נשלחים ללובלין להקמת נקודה חדשה של הבריחה. בו זמנית אנו שולחים קבוצה של פרטיונים יהודים לפתוח דרכים לרומניה דרך

קהילות ווהלין — אנציקלופדיה זוטא:

קובל

מפורסם גם מחוץ לקובל. בני העיר היו נוהרים בשמחה תורה לחצר הרבי מטריסק, לראותו בריקודי החסידים. היו בתי-כנסת, בתי-מדרש, „שטיבלאך“ של חסידים ומתנגדים, חדרים ותלמוד תורה. המפורסם בבתי-הכנסת היה בית-הכנסת ה־גדול על החזנים והמשוררים. כאן עברו לפני התיבה חזנים ידועי שם. מבין המוסדות החשובים באותה תקופה ראויים לציון ביה״ס החילוני „משכיל אל דל“, בית-החולים היהודי על רופאיו היהודים, ש־שרתו באמונה את הציבור בעיר, המסעדה ה־מצוינת לחיילים היהודים, שנשארו בימי חג בתוך הקסרקטין. תושבי העיר בכללם הצטיינו בהכנסת אורחים וגמילות חסדים.

מלחמת העולם הראשונה

בפרוץ מלחמת העולם הראשונה סבלה קובל מחילופי שלטון וחילות. לשיא הגיעה התפרעות חיילי הגנרל האלר האנטישמי. עוד כשהמלחמה בעיצומה שלחו הגרמנים מהנדסים לבנות בתי נתיבות בדרך לרוסיה. בצומת מסילת-הברזל נבנה בית הנתיבות המפואר בקובל. בית הנתיבות סיפק כל השנים פרנסה לעגלונים ובעלי הכרכרות.

עם פירסם הצהרת בלפור וגמר המלחמה התחדשו חיי הקהילה היהודית בעיר — בשטחי המסחר, חרושת ומלאכה — טחנות קמח, ח־מל, בורסקאות בית הבד, וכן בתנועה הציונית ובחיי התרבות והאמנות. נוסדו אז שתי ג־מנסיות: היהודית-פולנית של קלרה ארליך וה־גימנסיה „תרבות“. ובתי-הספר בעברית „ה־צליה“ ו„קלומל“.

ב־1934 זכה מנהל הגימנסיה „תרבות“, אשר פרנקפורט, לבקר בארץ, להפגש עם אנשי קובל להתרימם למטרת הקמת בנין חדש לגימנסיה. היו גם בתי-ספר עממיים פולניים, בי״ס ל־מודדים, גימנסיה ממלכתית פולנית, בי״ס ל־מלאכה לבנות „אורט“, „פאלקס שולע“, בי״ס למסחר ותלמוד תורה.

בין הסופרים שהתפרסמו בעיר היו קלמן גוטנבוים, יונה רוזנפלד, קלמן ליס ויוסף ארי־כא. — הם יצרו בעברית וביידיש. בשטח ה־תיאטרון: „דראמאטישער פערזאין“ ו„סטודיו ה־בימה“. טובי הלהקות בפולין ביקרו בקובל והציגו באולם קולנוע „אקספרס“. היו ספריות ע״ש י. ל. פרץ ו„תרבות“, העתון השבועי

הכפר קובלה, על גדות הנהר טוריה, נודע כבר במאה ה־14 כנקודת מעבר מליטא לרייסן. בשנת 1569 סופחה, כחבל ווהלין, מליטא לפו־לין ומאז היא ידועה כעיר ואם בישראל. באותה תקופה הוטלו על היהודים מסים כב־דים, גזרות קשות, גירושים והיו התנגשויות בין בעלי המלאכה הפולנים והיהודים. גזירות ת״ח ות״ט (1648), של „חמיל“ לא פסחו על הישוב היהודי בקובל והיו הרבה מאוד קרבנות. הפרבוסלווים הטביעו בנהר את היהודים והקתולים, שלא הספיקו להימלט מן העיר. במאה ה־17 נזכרת קובל כקהילה עצמאית. בשנת 1744 נשרף בית-הכנסת היהודי על כל התעודות ופנקס הקהילה שהיו גנוזים בו. בשנת 1795 סופחה קובל, יחד עם כל חבל ווהלין, לממלכה הרוסית הגדולה.

חיי היהודים שונו בשנת 1896 — בתקופת „חיבת ציון“ ו„הועד האודסאי“. בשנת 1898 יצא מקובל הד״ר פינשטין כציר לקונגרס ה־ציוני השני.

אישיות דגולה נוספת היה ר' יעקב אנטין — איש ירא שמים ואוהב ישראל. הוא השקיע את הונו בפיתוח העיר. סלל את מסילת-הברזל בסביבה, ששינתה את פני העיר. הוא הקים מפעלי בניה גדולים, בנה 30 קסרקטינים בשביל ה„קובלסקי פולק“, וכך סיפק עבודה ופרנסה לפועלים היהודים בעיר. בשלהי המאה ה־19 — בעת הפרעות בקישינייב — נפל דבר בחיי ה־יהודים בעיר. הסטודנט פנחס דשבסקי התנקש בצורר פאוול קרושבין ופצעו. הוא הסגיר את עצמו והועמד לדין. עורכי-הדין מירונוב וגרונו־ברג הגנו עליו, שלא על מנת לקבל פרס, אולם הוא נידון לחמש שנות עבודת פרך. גם פרופ' שמעון דובנוב כתב על מעשהו של דשבסקי. כתוצאה מכך התעוררה התנועה הציונית ב־קובל ובשנה ההיא עלו שני העולים הראשו־נים — מאיר ענטין ודב וינשטין.

אחריהם עלה אחד המורים הטובים בדור ההוא, מר טורקניץ. מהעיר יצא גם ד״ר קס־טלנסקי ששימש אחר־כך כיועץ מיוחד לענייני כלכלה בארץ מטעם הסוכנות היהודית בלונדון.

תורה וחסידות

העיר הצמיחה תלמידי חכמים ורבנים. ביניהם הרב הגאון אליעזר ניצברג, שהתפרסם בספרו „דמשק אליעזר“; „הזקן מנישחז“, הרב גולד־שמידט, הרב קראוזה („דער גראוויצער“), שהיה

הנמלטים מהגיטו חיפשו מקלט ביערות בסביבה, אך רבים מהם נרצחו בידי כנופיות אוקראיניות.

יהודים מקובל פעלו ביחידות פרטיזניות ביערות „קומאן“. היו גם מעשי גבורה כמו של המורה אברך, דבורה באראן, ליובה לדרהנדלר, לאה פיש ושיינדל שווארץ, שנלחמו בנשק נגד הגרמנים. יחיאל שינבויס נפל על יד מכונת היריה בגיטו וילנה.

ב-7 ביולי 1944 חזרו הסובייטים לקובל — אתם הגיעו שני חיילים יהודים: שלמה פרלמוטר ומרדכי בר. הם נכנסו הראשונים לבית-הכנסת הגדול והעתיקו את כל החריטות מהקירות — ביידיש, עברית, פולנית ורוסית. במרוצת הזמן התאספו בעיר כ-40 איש משארית הפליטה, שהמשיכו ברובם בדרכם לישראל.

נוסף לקבוצה הראשונה התלקטו בני קובל אחרי המלחמה מרוסיה, ממקומות מחבוא, פרטיזנים מהיערות וניצולי המחנות והעפילו בדרך כים-לא-דרכים ארצה עוד לפני מלחמת השחרור.

את זכר יקירינו, שנספו בשואה ובעיר הנצחונה ביער הקדושים, בספר קובל, בהיכל יהדות ווהלין ומצבת זכרון בבית העלמין בחולון. הלביה"ד צבי רוניק

„קאוולער שטימע“ בהוצאת יעקב בורק. העיר קובל היתה עיר הומיה ושוקקת חיים ותרבות ומקום מקלט לפליטי מלחמות.

בנוסף למפלגות „צעירי ציון“ ו„פועלי ציון“ הראשונות בעיר כמו תנועות נוער ציוניות: הצופים, החלוץ, השומר הצעיר, בית"ר, החלוץ הצעיר, „פרייהייט“, „גורדוניה“, מפלגת המזרחי, העובד והשומר הדתי, ואגודות הספורט: „מכבי“, „קדימה“ ו„חשמונאי“, שפעלו בענפי התעמלות, כדורגל וחתיירה על הטוריה. תנועות הנוער הופיעו על דגליהן ברחובות העיר לשמחת התושבים. התחדשו גם פעילויות המוסדות: מכבי-אש, ליגת הצדק, ביקור חולים, מעות חטים, „טאז“ הכנסת כלה, מושב זקנים בית יתומים, בנקים, ועד הקהלה ופרנסיה וחברה קדישא וכן אגודות מקצועיות בהשפעת ה„בונד“ והקומוניסטים.

הציונות המגשימה. החלוצים הראשונים שעלו ארצה בשנת 1921 היו: משה וייסברויט וישעיהו גיבור. כן יצאו חלוצים לקיבוץ ההכשרה ב-קלוסובה. לקובל הגיעו טובי הנואמים מפולין ומהארץ: ז'בוטינסקי, זרובבל, ביסטריצקי, טבנקין.

מאות מבני קובל יצאו להכשרות לקראת עלייתם ארצה. גם בקובל היה קיבוץ הכשרה, מושבות מנהלים התקיימו בהורודליץ וזלינה. בוגרי בתי-הספר נסעו להשתלמויות וללימודים והיו לגגנות, מורים, רופאים ומהנדסים.

בערב השואה מנתה האוכלוסיה היהודית בעיר כ-17,000 נפש.

עם כניסת הסובייטים בספטמבר 1939 פסקה הפעילות הציבורית, מפעלים הולאמו, המסחר הפרטי בוטל והוקמו קואופרטיבים למלאכה. רשת חינוך ביידיש — תיכון, בתי-ספר יסודיים וגני ילדים הוסיפו לפעול, המורים השתדלו להעניק למלאכת ההוראה צביון לאומי.

השואה

הגרמנים כבשו את קובל ב-27 ביוני 1941. בו ביום נהרגו 8 מיהודי המקום. כעבור שבועות אחדים אספו הגרמנים 200 ספרי תורה והעלו אותם באש. ה„יודנראט“, בראשות העסקן ה-ציוני משה פרל, עשה כמיטב יכולתו להקלת רוע הגזירה. בסוף 1941 נרצחו אלפי יהודים. הגיטו הוקם במאי 1942 בשני מקומות ומנה 24,000 איש מבני המקום והסביבה. ב-22 ביולי נערכה האקציה הגדולה והעיקרית בקבר האחים בכפר באכובה והיהודים שרוכזו בבית-הכנסת הגדול הוצאו קבוצות קבוצות להורג. לפני הוצאתם להורג חרתו הקרבנות בדם על הקירות ודרשו נקמה. כל העיר נחרבה ורק בית-הכנסת הגדול נשאר עומד על תלו.

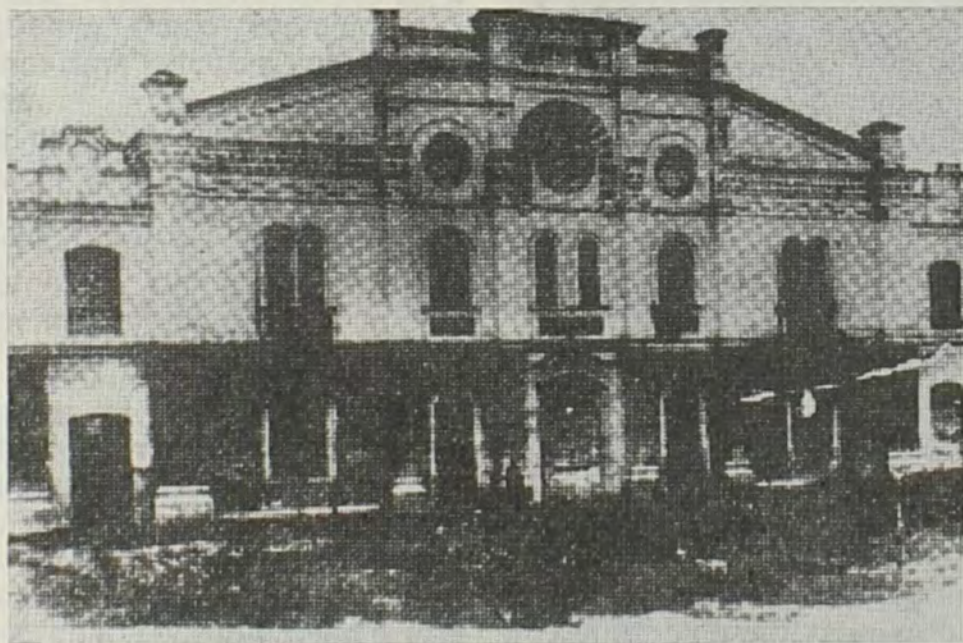
יהודה כגן

יידישע גראמען אין רוסישע תפילות

סיי ביינאכט / צעשרייט זיך נקמה: „אויף זיך
לייגסטו אכט?“ /

אין דער רויטער ארמיי. מיט אן אלטן שינעל. /
זיך קוים אפגערוט אויף א שמוציקער שוועל /
באלאדן מיט קוילן, מיט ביקס און שראפנעלן /
דעם שונא, דעם שונא באגעגענען וואלט איך וועלן! /
ווער מיר טויט, וואס מיר טויט? ווער האט זיך
דען געהיט / כאטש ארום רייסן זיך אויף באמבעס,
דינאמיט. / טייכן שווייס און שטויב רינען פון
דיר / וואס גייט עס מיך אן איך שיש און איך
קריך. / דער שונא, דאָרט שטייט ער אין פייער
און פלאם. / ס'שמעקט אים גיט זייער מיין רוסיש-
יידישער טעם / און אזוי ציט זיך און ציט זיך
דעם קאמף שווער און לאנג / און מיר איילן זיך,
מיר איילן זיך אין דעם נקמה-גאנג... / אט טרעטן
מיר שוין אויף דער נאציסער ערד / שלאגן דעם
שונא צום שאַרף פון דער שווערד... / א פונק פון
לעבן ווערט אין האַרצן דאָ אנגעצונדן / אבער...
אבער... פארוואס צעיאטערן זיך אויפס'ניי די אלע
אלטע ווונדן? / 9-טער מאי. בערלין באדעקט, מיט
ווייסע פאנען / אבער פארוואס טוט עס מיר די
קאוולער גרויסע שיל דערמאנען?

ווי א חלום זענען אוועק מיינע בעסטע יארן, /
אזוי, ווי א שנעל-צוג אפגעפארן, / אין שטיקנדיקע
טורמע-נעכט, ווען ס'שווער איינצעשלעפן / שווימען
אויף די גרוילטאטן וואס זענען מיט מיר פארלאפן.
אט בין איך אין קאוולער געטא, אין דער גרויסער
שול, / מיט מענער, קינדער פרויען איז זי איבער-
פולט. / די מאַמעס טוען זייערע קינדערלעך מעשהלעך
דערציילן, / כדי צייטווייליק זייער ווייטיק און
וונדן אויסצוהיילן. / זייערע קולות ווערן אויס-
געמישט מיט גערויש פון מאַשינען, / באלד וואַרפן
זיך אוקריינער און עס-עס'ס ווי די בינען. / אבער
מ'שרייבט נאך אלץ אויף די ווענט / מיט בלוט
פון די הענט, / אט פירט מען שוין צו דער עקדה
דאס יידישע פאלק / דער מלאך המוות אליין
דערגייט שוין גיט קיין טאלק / מ'זאל גיט הערן
זייער געשריי האט מען זיי געפירט ביינאכט / די
מאסן גריבער האבן שוין אויף זיי געוואַרט. /
„פויער“, „פויער“ שרייען דייטשן און אוקריינער
אויך / און ס'גייט אויף קאוולער געטא מיט בלוט
און פייער און מיט רויך... / צוויי אדער דריי
האבן זיך אין דער חשכות אוועקגעשאַרט / אויך
איך, א פארבלוטיקטער, גיט פאר קיין יידן געדאכט.
זענען מיר פינצטער געוואָרן די טעג ווי די

בית הכנסת הגדול בקיובל • די גרויסע קאוולער שיל

איצט שמאכט איך אין רוסישע תפילות. פאר
„צו פיל נקמה-נעמען“ פארנומען. / אבער, מיט
גאטס הילף און טויזנטער יידישע גראמען — וועל
איך אויך זיי איבערקומען...

נעכט / אבער איך לעכץ נאך נקמה. בין איך גיט
גערעכט? / מיט פארטיזאנער אטריאדן איך לויף
אין די וועלדער / אין וועגן-ניט-שטעגן, אין זומפיקע
פעלדער / ס'שווער טראָגן די לאסט סיי בייטאג,

די ערשטע קרבנות אין קרוקס אַטריאד

(פארטיזאנער זכרונות)

אזוי אז פון הונגער וועל איך ביי זיי גיט שטארבן...

מ'האט מיך דארט אויפגענומען ווי א חשובן גאסט. זיינע ברידער און שוועסטער (בלומע חייט, לעבט איצט אין ישראל). ס'האט לאנג גיט געדויערט און מיר זענען אוועק אין וואלד אריין. מיר האבן זיך דארטן ווי ס'איז, אבער גאנץ שנעל, „איינגעארדנט" און באשלאסן זיך אפרעכענען מיט די אוקריינישע מערדער פון לישניווקע, וועלכע האבן געהאלפן די דייטשן אומברענגען די יידן פון לישניווקע, מאניעוויטש און פון אנדערע ארומיקע שטעטלעך.

אין איין פינצטערער נאכט זענען מיר, א גרופע פון א צוואנציק מאן, מיט עטליכע ביקסן, אריין קיין לישניווקע, אנגעקלאפט אין די טירן פון אונדזערע פארשלאפענע „ידידים" וועלכע מיר האבן געוואסט גענוי זייערע „אדרעסן" און אז זיי זענען עס די ארכי-רוצחים. דערשאסן א 20 פון זיי, און מיטגענומען מיט זיך זייער האב-און-גוטס.

זיך צוריקקערנדיק „אהיים", אין וואלד אריין, האט זיך יהודה וואלפער געזעצט אפרוען און אויסווישן א ביסל זיין אפגעשניטענע ביקס, ער איז גיט געווען גענוג פארזיכטיק, דאס צינגל האט זיך פארטשעפעט און די ביקס האט אויס-געשאסן. די קויל האט אים געטראפן גלייך אין הארצן אריין. ער איז געפאלן טויט אויפן ארט. יהודה וואלפער, דער סאמע בעסטער פון אונדז איז געפאלן דער ערשטער קרבן אין די ריווער וועלדער ווו ער איז געבראכט געווארן צו קבר-ישראל, אבער זיין געביין וועט שוין קיינמאל גיט געפונען ווערן.

★

דער צווייטער קרבן איז געווען אברהם בליישטיין פון לישניווקע. ער האט זיך פאר-לירן אין די וועלדער נאברוסקע-וויבזער. ער איז אריין צו א פויער און געפאדערט אים אפפירן קיין לישניווקע. דער פויער האט אים פארפירט אין אן אנדער דארף, צו דער פאליציי. זעענדיק אז ער איז פארפירט געווארן האט אברהם בליישטיין גלייך דערשאסן דעם פויער. די אוקריינישע פאליציי האט אים געכאפט און אים איבערגעגעבן צו די דייטשן אין

בערל לאַרבער („מאלינקא")
סיאטל, וואַשינגטאָן

אין פערעספעקטיוו פון צייט, און וואס מער דו ווערסט עלטער, אלס קלארער און בולטער זעסטו זאכן, וואס נאר מיט עטליכע יארן פריער האסטו כמעט פארגעסן אדער אפילו גיט געטראכט דערפון, ווי ס'וואלט גארניט-גיט געשען. איצט, ווען כ'זעץ זיך צום טיש און אויב אן אריינגטראכטן אין יענע יארן און אין יענע געשעענישן, קומען די זכרונות און שפרייטן זיך אויס פאר מיינע אויגן אזוי ממשותדיק און דייטליך, פונקט ווי נעכטן וואלט דאס אלץ זיך פארלאפן.

אט, צום ביישפיל שטייען פאר מיר אונדזערע ערשטע קרבנות פון קרוקס אַטריאד.

יולי 1941. די דייטשישע ארמיי צעשפרייט זיך ווי א היישעריק איבער דער אוקריינישער טעריטאריע. פארכאפט בליץ-שנעל די הונדער-טער שטעטלעך מיט דער יידישער באפעלקע-רונג. פון דור-דורות ציען יידן זייער פרנסה בעיקר, פון די ארומיקע אוקריינישע דערפער. ארבעטן פאר זיי, האנדלען מיט זיי, אפילו מיט סחורה און אייגענער פראדוקציע-אויסטויש. און פלוצים, א דריי וואכן נאך דער אקופאציע, האבן זיך באוויזן דייטשישע לאסט. אויטאס אינעם שטעטל (אין מיין שטעטלע מאניע-וויטש) און אנגעהויבן כאפן יידן מיט דער הילף פון אוקריינער און אוקריינישע פא-ליציאנטן, מיטן אויסרייד, פארשטייט זיך, אז מ'נעמט צו דער ארבעט... און מערקוירדיק: קיינער האט גיט געוואסט אז אין דרויסן שטעטל זענען שוין אויסגעגראבן און צוגעגרייט 3 גרויסע גריבער! און נאך אין זעלבן טאג זענען זיי אנגעפילט געווארן מיט 375 יוגנטליכע און מיטליעריקע קרבנות. א סך פון זיי האלב-לעבעדיק, האלב-טויט.

איך האב זיך דעמלט באהאלטן אין א שיער מיט שטרוי און בנס לעבן געבליבן. ארויס-קריכנדיק פון מיין באהעלטעניש האב איך זיך געטראפן מיט מיין בעסטן חבר יהודה וואלפער פון דערבאייקן שטעטל לישניווקע. מיר האבן געדינט צוזאמען אין דער פולישער ארמיי. ער האט מיך גלייך איינגעלאדן צו זיך א היים. זיין טאטע און ברידער זענען שמידן. די ארומיקע פויערים צאלן מיט שפיז פאר דער ארבעט,

א. לוויה של נשים

יהודה מרין

(לפי עדותם של שרה רוזנפלד, חנן וולפר ואחרים ממנייביץ')

אבל הגרמנים דאגו להפיץ שמועות באמצעות "ידידים" נוצרים, שראו את היהודים בעבודה ע"י הגשרים והם ביקשו להביא להם מזון ובגדים חמים.

המשפחות טרחו להעביר באמצעות ה"ידידים" את אחרוני הבגדים והמזון המועט שהיה להם, למען בעליהם, בניהם ואבותיהם הסובלים מרעב וקור...

...השוטרים בחפשם אחרי גברים מסתתרים, הגיעו לבקתתו העלובה של אורן החייט, "המשיח". הוא היה איש מזור בהליכותיו ובהתנהגותו. סגפן, וצם תעניות ארוכות כדי לקרב את הקץ ואת ביאת המשיח. טבל מדי יום במקווה, תפר לו בגדי משי לבנים עם כובע מוגבה מקטיפה שחורה, כי הוא אכן, נועד להקביל את פני המשיח שלדעתו קרוב להגיע. הילדים נהגו להתגרות בו, אבל אינני זוכר שאורן יגיב אי-פעם על הקנטות אלה.

כשהגרמנים פרצו לבקתתו, ממש באותו רגע החזיר נשמתו לבורא.

הוא שכב במיטתו, לבוש בבגדי המשי הלבנים כשכובע הקטיפה על ראשו. השוטרים נסוגו בפחד, כדברי הנשים שהיו במקום. והוא אורן נשאר במיטה, שלושה ימים רצופים ולא נמצא מי שיביאו לקבר ישראל. הגברים המעטים ש- נשארו, לא העזו לצאת ממחבואיהם והנשים לקחו את היוזמה בידיהן.

— אינני יכולה לשכוח עד היום הזה, מספרת שרה רוזנפלד שהשתתפה בהלוויה, איך נשים צדקניות נושאות על כתפיהן את ארונו של אורן ה"משיח", כשהגבר היחיד ר' יצחק אייזנברג הישיש, יהודי גבה קומה עם זקן ארוך ולבן, צועד לפני המיטה וקורא בקול עזוב, קורע לבבות. "צדקה תציל ממות".

כשבוע לפני ראש השנה (כ"ג באלול תש"א, 1941) הגיעו לעיירה חיילי ס.ס. ויחד עם עוריהם הנאמנים, האוקראינים, אספו כ-375 גברים, לרבות ילדים בני 12-13. הגברים האלה היו צריכים כביכול לעבוד בתיקון גשרים שהופצצו. על נהרות סטיר וסטוכוד. ריכוז הגברים היה מלווה בצליפת שוטים, במקלות ובקתות רובים.

כאשר פרצו הגרמנים והאוקראינים לבית-המלאכה שלנו. מסגריה ונפחיה, סופר לי ע"י חנן וולפר ז"ל — פרטיון מצטיין, — נמצא במקום אבי, אחי דב ואברהם וכן בן-דודי יעקב. הם עסקו בהכשרת ותיקון כלים חקלאיים שונים לאיכרים. האיכרים התחננו בפני הגרמנים שישאירו אותם כי עונת הקציר בעיצומה. הגרמנים נאותו להשאיר את אבי ועל יתרם ציוו ללכת איתם.

אבי ניגש לגרמנים וביקשם, שישאירו את אחי הבכור, שהיה נשוי ואב לשני ילדים, שיכ-נע אותם שאכן, הוא, היינו אבי, בעל מקצוע מעולה, אמנם כבן 65, אבל יוכל להביא יותר תועלת בתיקון הגשרים. הגרמנים, "נאותו" להחליף את אבי באחי ואז פנה אבי ז"ל לאחי: — "דב השתדל בע"ה להציל את עצמך ואת משפחתך, אני כבר זקן וחייתי את חיי... אין כל בטחון שנישאר בחיים". ואכן, ניבא וידע מה ניבא: שמובלים הם לחיסול.

(האח אברהם הצליח להתחמק מאקציה זו. כעבור שנה בזמן החיסול הסופי, ברח היערה, לפרטיונים. עם שיחרור אזורנו התגייס לצבא האדום ונפל לפני הנצחון, בקרבות על כיבוש קניגסברג).

הגברים הובלו, תחת שמירה, לבורות מו-כנים ב"קברות הסוסים" שם עונו והומתו ביריה.

אטריאד און דערשאסן געווארן, על פי טעות, פון א אנדער גרופע פארטיזאנער.

★

איצט זיך איך ביים טיש און זע זיי אלעמען, ווי זיי וואלטן לעבן. ס'טוט נאך אלץ וויי, אבער באגלייט מיט אנ'אנדער געפיל ווי ווען כ'קלער וועגן אנדערע טייערע אומגעקומענע. זיי זענען געפאלן ווי פרייע מענטשן וואס קעמפן פאר זייער רעכט צו לעבן און דינען אונדז אלץ ביישפיל, און מוסטער אויף דער צוקונפט.

קאמינקאשירסק. ער איז סאדיסטיש דערמאן-דעט געווארן דורך די דייטשן, גיט וועלנדיק אויסגעבן ווו אונדזער באזע געפינט זיך.

★

זיין ברידער הערשל איז געווען דער דריטער קרבן. דערשאסן געווארן פון די דייטשן בעתן אויספירן א "שטיקל ארבעט".

★

דער פירטער קרבן איז געווען מיין ברידער דוד. ער האט זיך פארלוירן פון אונדזער

לנהוג עם ילדים בשוכבות ולצבוט בלחייהם ובתנוכי אזניהם, מעשה־דוד אוהב המכיר בער-כס. ועוד מנהג משונה היה לו: לפזם ללא הרף מגנינות חסידיות ואוקראיניות.

יום אחד, שעות ספורות בטרם אקציה, התחבא יחד עם נכדתו מאטל בשיחים מאחורי הבית. שוכב הוא לו שם פרקדן בין שיחים וקוצים, מביט השמימה ומפזם לו כדרכו מגינה בשקט-בשקט.

„סבא“, שואלת אותו נכדתו, „סבא, ביום שחור וקשה כזה אתה מפזם לך?“ „מאטלה, יקירתי“, ענה לה סבא ר' מרדכי־הרש, „אני מפזם פזמון עצוב לאבינו שבשמים על שנטש אותנו שלא כרחם אב על בנים...“

הרחובות היו ריקים ושוממים. רק דרך סדקים ניתן היה לראות יהודים שעוד גותרו בחיים והחוששים לצאת אל הרחוב...

הנשים ביצעו גם את הטהרה, הלבשוהו שוב בבגדיו הלבנים והטמינוהו בקבר שהן, הנשים, חפרו במו ידיהן.

✱

שרה י. מוחה דמעה מעינה. נאנחת וממשיכה בסיפורי „זוטות“ על „הא“ ועל „דא“. על אופן התנהגותם של „אנשים“ בחושם את קצם הקרב. הנה סיפורה על ר' מרדכי־הרש הקצב.

ר' מרדכי־הרש היה יהודי בעל מזג טוב וטוב־לב. נהג להוסיף „תוספות“ לקונים. אהב

ב. חסידת אומות העולם - דארקה

שהיא לא תתן שילדי שעה ירעבו והטעינה את הדגנים על העגלה וכעבור כמה ימים יצאנו עם שחר לכוון מגיביץ'. עברנו בשלום את הכפרים לישניווקה וקרסין כשאני מסתתרת בתוך העגלה, מכוסה בקש ובשקים. כשהגענו לפני הכפר מגיביץ', כ־8 ק"מ מהעיירה, החלטתי לרדת וביקשתי ממנה להמשיך ואני אדביק אותה ברגל אחרי הכפר. חייכה דארקה, כי ירדה לסוף דעתי. בכפר נעצרה ע"י השוטרים שהוֹ-כיחו אותה על שהיא מובילה דגנים ליהודים ושתיענש קשות על־כך. היא מצידה טענה בתוֹ-קף שהיא נוסעת לטחנת הקמח ועמדה על־כך, למרות שחקרו ודרשו ממנה לחזור או לספר למי מיועדים הדגנים. היא הצליחה לעבור וחיכתה לי, כפי שנדברנו, מעברו השני של הכפר.

אותי עצרו השוטרים האוקראינים, זרקו אותי למרתף. היו שם כבר מספר נשים, שתחילה לא הכרתין למרות שאלה היו שכנותי, רק אחרי שהתאוששתי ראיתי שזו בריינדל אברך עם בתה פייגה וכן בתו של ליבל שרמן — דבורה. החזיקו אותנו עד הערב מבלי לפגוע בנו. אח"כ הוציאו אותנו השוטרים מהמרתף והובילו אותנו כשרוביהם המכודנים מכוונים לגבינו.

בריינדל שהכירה היטב את איכרי הכפר מגיביץ', היתה לה חנות בכפר זה לפני המל־חמה, התחננה בפניהם שיניחו אותנו לנפשנו. הם לא השיבו, רק האיצו בנו לעזוב בריצה את הכפר. בצאתנו מהכפר ציוו עלינו להיכנס לחורשה, וכיוונו אותנו לעבר הנחל שהיה שם. הוכנסנו לתוכו. היה זה בסתו. הם ירו מעל ראשינו על מנת להפחידנו. אחרי כן ציוו עלינו לצאת מהמים ולהתגולל בתוך החול והעפר

זהו סיפור על איכרה אוקראינית פשוטה ששמרה על צלם אנוש גם בימים השחורים ושילמה על כך בחייה ב„מיתת סוס“.

עם עזיבת הסובייטים את מגיביץ' השתררה אנדרלמוסיה. החלו שוד וביזה שנמשכו שלוש יממות רצופות. רק בשבוע השלישי נכנסו הגרמנים והחל השלטון הגרמני־אוקראיני. כאמור, אחרי הביזה והשוד נשארנו ערומים ומחוסרי־כל. פרט לדברים שהוחבאו או נמסרו לשמירה לשכנים הגויים ולימים נמכרו לאיכרים תמורת מזון.

התחילו להתלחש שבעיירות הסמוכות נערכות שחיטות ופחד השתרר בעיירה.

יום אחד לפני האקציה הראשונה (ג' באלול תש"א, 20.9.41) הופיעה האיכרה הענייה דארקה שעבדה עבודות בית בגריבה אצל ר' שלמה צוויבל ולקחה אתה את בנו ישעיהו ז"ל, כשהוא מוסתר בתוך העגלה בתוך קש וחציר ועוד, וכך הוצא מהעיירה וניצל.

דארקה היתה יתומה מאב ומאם, נאספה על־ידי צוויבל וגדלה ממש כבת־בית ואמנם, בבוא היום היא גמלה למטיבה.

אחרי הביזה הגדולה, כאשר נשארנו ללא אוכל, התאספנו מספר נשים: בנותיו של יונה בקל, אני ועוד ויצאנו ברגל לכוון לישניווקה ולגריבה. יצאנו עם שחר, בכדי שנוכל לעבור את הכפר מגיביץ' שתושביו האוקראינים הת־נהגו בצורה איומה בזמן השוד והביזה בעיירה. עברנו את קרסין. האחיות בקל נשארו ב־לישניווקה ואני המשכתי לגריבה. הגעתי לשם בצהרי־היום, מרחק של כ־40 ק"מ. אספתי דגנים אצל איכרים מכרים בכמות די גדולה, אבל איך להביא את זה הביתה — למגיביץ' ? האיכרים פחדו להסתכן. והנה הופיעה דארקה והודיעה

פרטיונים יהודים ביערות ווהלן

קה, שבצפון ווהלן, שהקימו ביערות שבסביבה את החזית השלישית בשנים 1942—1944. הצעירים שברחו מעירות אלה אל היערות לא הצטרפו לפרטיונים, כי אלה עדיין לא היו שם. הם הם היו הראשונים שהקימו את יחידות הפרטיונים.

הסביבה היתה עוינת. האוקראינים סייעו מ־רצונם במלאכת ההשמדה. עוד בטרם נכנסו גייסות הגרמנים לעירות, וערכו פוגרומים, טבחו יהודים ובזזו את רכושם, עם הכיבוש הנאצי, שיתפו פעולה עם הגרמנים והקימו משטרה מיוחדת, שהשתתפה ב„אקציות” גם מחוץ לאוקראינה.

באוקראינה ובביילורוסיה ביצעו הגרמנים את ההשמדה בו במקום, ולא שלחו את היהודים ברכבות למחנות המוות. צעירים רבים ברחו אל היער הסמוך. ממש ברגע האחרון לפני ה־שחיטה. האזור משופע ביערות וביצות והיה להם סיכוי להישאר בחיים, אם כי הסיכון היה גדול. היו גם אוקראינים ופולנים בודדים שסייעו להם בבריחה ליער. לאחר זמן הצליחו להתארגן בשתי יחידות לוחמות, האחת בפיקודו של האוקראיני „קרוק” והשניה — בפיקודו של ה־פולני „מאקס”. בתקופת השלטון הסובייטי היה קרוק ראש מועצה אזורית. הוא נסוג עם הרו־סים, אך הוחזר לסביבתו כדי לארגן מאבק נגד הכובש הגרמני. אך קרוק לא הצליח לארגן את בני עמו ורק התלקטות הצעירים היהודיים ביער איפשרה לו להקים יחידה לוחמת. יחידה

חיים לנראו

כאורנים נכחו — פרטיונים יהודים ביערות ווהלן. בעריכת נתן ליכנה. הוצאת האיגוד העולמי של יוצאי ווהלן בישראל והפדרציה בארצות־הברית. גבעתיים/ניו־יורק. קיץ תש״ם. 240 עמ'.

זהו סיפורם של ניצולים, שארית הפליטה של קהילות יהודיות בכמה עיירות וכפרים של ווהלן, אותו חלק של אוקראינה, שבין שתי מלחמות העולם היה בגבולות פולין. בראשית מלחמת העולם השנייה עבר האזור לשלטון בריה״מ וביוני 1941 נכבש בידי גייסות הנאצים. יהודים אלה נשארו בחיים תוך לחימה וביצוע מעשי חבלה בנאצים.

החזית השלישית

לוחמת הפרטיונים היתה תרומה חשובה לנצחון על הנאצים. זו היתה כעין חזית שלישית שחיבלה במאמץ המלחמתי של האויב — בפיוצות רכבות, בהצתת מחסני נשק ומזון, ובגרימת אבידות לצבא הגרמני. חלקם של היהודים בלוחמה הפרטיונית היה רב. היו אלה אלפים צעירים שברחו מהגייטאות בטרם חיסולם הסתתרו ביערות והצטיינו כלוחמים נועזים.

הספר שלפנינו הוא קובץ עדויות של לוחמים ששרדו והחיים עתה בישראל, והוא עוסק בקטע מסוים של החזית השלישית. זהו סיפורם של יוצאי העיירות מנייביץ, פובורסק וטרוינוב־

המשפחה ומי שנתפס נורה במקום ע״י הפרטי־זנים.

התאבלנו קשות כשגודע לנו סופה המר של דארקה. היא נתפסה על־ידי האוקראינים הלא־מנים ששרתו בנאמנות את הגרמנים. עינו אותה, שתגלה היכן שוכן מחנה המשפחה ופרטים עליו. היא עמדה בעינויים האכזריים ולא גילתה מאומה.

בראותם שלא יעלה בידי הרוצחים להוציא מפיה כלום, קשרוה לזנבו של סוס וטולטלה בחוצות הכפר פאינה עד שפרחה נשמתה הטהורה.

בל יעדר שמה משורות חסידי אומות העולם שסיכנו את חייהם למען הצלת יהודים ובוודאי של אלה שאכן נפלו בעצמם קרבן על מזבח צדקתם.

הבוצי. לא קשה לתאר איך נראינו אחרי שהתגוללנו על שפת הנחל עם בגדים רטובים. אחרי כן ציוו עלינו לרוץ. רצנו על שליאך שהוביל למנייביץ. רצנו מבלי להביט אחורנית, רק שאלנו אחת את השנייה אם השוטרים דולקים אחרינו. הגענו הביתה סחוטות כשקרובינו מצ־פים בחרדה לבואנו. ולא בא סיפור זה, אחד מרבים, אלא להמחיש את סדום של הימים ההם והצדיק האחד באותה סדום הלא היא דארקה, האכזרה העניה, ששמה לא פעם את נפשה בכפר בכדי להצילנו מרעב וממוות.

דארקה ביקרה פעמים רבות אצלנו. במחנה המשפחה לא הותרו הביקורים ונהגו כלפיה כאל אשה שאפשר לסמוך עליה. בדרך כלל היה איסור מוחלט ל„זרים” להיכנס לשטח מחנה

בקומה זקופה

הרשימה „בקומה זקופה” מאת זאב רווה מהווה כעין שלד של הקובץ כולו, על 24 רשימותיו. בשפה יבשה של עובדות, תאריכים ושמות, מתגלה אפופיאה של גבורה יהודית. כמעט כל העדויות האחרות שבקובץ הן כבשר המועלה על השלד הזה. כל רשימה היא עדות חיה, הנושאת חותם אישי של הכותב, אם כי סיפורים חוזרים גם על עצמם: בריחה מהמוות, פשיטות על כפרים, התארגנות, פיצוצים, קרבות...

עירות יהודיות ביער

ביערות ובביצות חיו לא רק הלוחמים עצמם, בחסותם של אלה הוקמו המחנות המשפחתיים, שבהם התלקטו הבורחים מהמוות שלא יכלו להילחם, זקנים וילדים, או אלה שלא נתנו להם להילחם (נשים ונערים). אלה נדדו ביערות ביחידות או בקבוצות קטנות. רבים ניספו בידי האוקראינים או מתו מרעב ומקור. כש התארגנו היחידות של „קרוק” ו„מאקס”, פרשו אלו את חסותם על המחנות המשפחתיים ובמרוצת הזמן מילאו תפקיד חשוב במערכת הלוחמה הפרטיזנית. הם שימשו כעין בסיס עורפי של הפרטיזנים. היו במחנה עדרי בקר, שסיפקו בשר וחלב לפרטיזנים. הנשים הכינו נקניקים ושימורי בשר, אפו לחם וצנימים, כיבסו ותיקנו את בגדיהם וטיפלו בפצועים. הנערים והנערות עסקו בהכנת פצצות וחומרי נפץ.

היו אלה עירות יהודיות בתוך היערות. הזקנים שמרו על ההווי הדתי, הכינו מצות לפסח וערכו תפילות בציבור ביום כיפור. ונוצר גם פולקלור — שירים ופזמונים...

החיים ביער לא היו אידיליים. לעתים הותקפו והיו נאלצים להתפור, עד יעבור זעם. הפרטיזנים הלא-יהודים זעמו על קיומם של המחנות „המשפחתיים” וראו בתושביהם פרוזנים. רק יחס החיובי של המפקדים הסובייטיים הצילו אותם מזעמם.

נערים ביער

מרשימות ביותר העדויות של אלה שהיו ביער בהיותם נערים. „נער הייתי גם לחמתי” — מספר יעקב ברונשטיין, שבהיותו בן 17 השתתף בפעולת הפרטיזנים בפיצוץ רכבת גרמנית שהובילה חיילים וציוד צבאי בכיוון קייב. הוא, הנער, משך במו-ידיו, בפתיל הפיצוץ. היתה זו פעולה ראשונה של פיצוץ רכבת גרמנית באזור זה.

צבי ורבה יצא ליער בהיותו בן 9, והוא

זו קלטה בורחים נוספים ונשארה יהודית עד הסוף.

המפקד השני, שכיננו היה „מאקס”, היה קצין פולני שברח מהשבי. יחידתו קלטה אחר-כך פולנים ורוסים שברחו מהשבי וגם אוקראינים, והיתה יחידה מעורבת.

שתי היחידות החלו בפשיטות על הכפרים להשגת מזון, בגדים ונשק. לאחר מכן עברו למעשי חבלה רציניים ברכבות ובתחנות רכבת, ולהתקפות על תחנות-משטרה ומחסני נשק ומזון.

נקמה במרצחים

לפרטיזנים היהודים היתה משימה נוספת — נקמה במרצחים. הם הכירו יפה את רוצחי הוריהם, אחיהם ואחיותיהם. הם היו שכניהם, שאיתם ניהלו עסקים ועם בניהם למדו בבית-הספר. הם ידעו בדיוק מי בזז ומי רצח והם נקמו והרגו בהם, בפשיטות מיוחדות בכפרים ובעירות, כשרשימות הרוצחים בידיהם. „במו ידי חיסלתי 18 רוצחים ובוז קיימתי את צוואת הקדושים — לנקום את נקמת הדם השפוך” — כותב אחד הפרטיזנים.

מצבם של הפרטיזנים היהודים היה קשה במיוחד. מולם עמד לא רק צבא הכיבוש הגרמני, אלא גם כנופיות אוקראיניות לאומניות שהשתלטו בעיקר בדרום ווהלין ופשטו לעתים קרובות ליערות שבהם פעלו הפרטיזנים.

לאחר תקופה של פעילות גבר פחד הפרטיזנים על הכפרים האוקראיניים, בייחוד לאחר הנצחון הסובייטי בסטלינגרד. אז החלו לזרום אל שורות הפרטיזנים גם צעירים אוקראינים ופולנים, ורוסים שברחו מהשבי. לימים חדרו לאוקראינה הכבושה יחידות רוסיות ומפקדים, והיחידות של „קרוק” ו„מאקס” אף הן הועמדו תחת המטה הרוסי. הרוסים הצניחו לפרטיזנים נשק ומזון. הלוחמה הפרטיזנית גברה והפרטיזנים היהודים הצטיינו וזכו באותות הצטיינות ומדליות של ברית-המועצות.

עם התרחבות שורות הפרטיזנים והצטרפות אוקראינים, פולנים ורוסים, חדרה אליהם גם שנאת יהודים ולא מעטים נפלו גם מכדורי חבריהם-לנשק.

אך היו גם אורות באופל. בעדויות מסופר גם על פולנים ואוקראינים שסיכנו את חייהם והגישו עזרה ליהודים הנמלטים מהמוות. בכמה מן העדויות נזכרים לטובה, שומר היער הפולני, סלוביק, ובני משפחתו שסייעו ליהודים ואלה שחייהם ניצלו יכלו להתקבץ ולהתארגן כיחידה לוחמת.

על מרד גיטו וארשה ועל גבורת „בני עמכם“.
עם כניסת הצבא האדום לוועהלין הצטרף אליהם
ונע עמם מערבה.

ישראל פוכטיק מספר, שבאחד הימים פגש
בתחנת הרכבת במוחמד, כשהוא כבר רב-סרן.
הוא ניגש אליו, חיבקו ובירכו לרגל העליה
בדרגה, אך הרב-סרן הביט עליו בתמיהה, אמר
שאינו מכיר אותו וכי שמו אינו מוכמד אלא —
מלמד. הוא ביקש לדעת מיהו מוכמד זה.
וכשפוכטיק סיפר לו, התברר שהיה זה אחיו
של הרב-סרן. משום-מה הסתיר היהודי מלמד
את זהותו והופיע כמוכמד...

בכל דור ודור...

רבים היו היהודים שלחמו בחזית השלישית
באוייב הנאצי — באוקראינה, בביילורוסיה וב-
ליטא. אולם בהיסטוריה הרשמית הם נבלעו
וגרשמו כלוחמים אוקראיניים, ביילורוסיים ולי-
טאיים. קובץ זה חוזר ומספר על חלקם של
צעירים יהודיים, בני שלוש עיירות, שהעזו
ויצאו למלחמה.

מסכם יהודה מרין:

„...יהודי שלוש העיירות לא היו יותר גיבור-
רים מיהודים במקומות אחרים, אלא שהטבע
היה בעזרם וסיפק להם מקלט — היער —
סיכוי כלשהו להישאר בחיים, למאבק ולנקמה.
עובדה היא כי מהסביבה הזו נשארו בחיים
10% מתושביה וביניהם זקנים, ילדים ונשים,
כשבוועהלין כולה אחוז הניצולים הוא רק 0.8%
(אלפיים מתוך רבע מיליון).“

„...בהתאוששות המופלאה, במרץ הרב ובכוח
התושיה של פליטי חרב גילו היהודים כשרון
מובהק של גמישות ותגובה על המאורעות... הם
הפנו פניהם לעתיד. עד למסקנות המתחייבות —
עליית רוב תושבי „העיירות ביער“ לארץ-
ישראל.“

„השואה תלווה את העם היהודי לדורותיו.
כל דור אולי יראה את השואה באור אחר, אך
אין ספק שרבים ונבונים בכל דור ודור יראו
את עצמם כאילו הם עברו את השואה.“

כבר „ראש משפחה“ לאחיותיו, שאחת מהן פעור-
טה בת 3, איכרה פולניה הסתירה אותם בביתה,
אבל כשגברה הסכנה, העבירה אותם אל היער.
היא עצמה נפלה קרבן להתקפת האוקראינים.
הנער ואחיותיו ישבו ביער במשך שנתיים.
בלילות היה יוצא ללקט מזון בשדות. לאחר
שלוש שנים, בהיותו בן 12, חודש לאחר נסי-
גת הגרמנים, חזר עם אחיותיו לעיירה שבה
התרכזו היהודים ששרדו. אותו נער הגיע ארצה
בעליית הנוער ב-1947. התגייס להגנה ובמל-
חמת השיחרור השתתף בקרבות בגליל.

עם שיחרור ווהלין, בשנת 1944, גוייסו הלוח-
מים לצבא האדום. חלק מהם נפלו במלחמה.
חלקם נדדו מערבה, התחברו עם הקבוצות של
אבא קובנר ויצחק צוקרמן. פעלו ב„בריתה“,
הגיעו ארצה ולחמו במלחמות ישראל.

מוכמד-מלמד

מבין דמויות הלוחמים המתוארים בספר נזכיר
שניים:

המפקדים סירבו לקבל נשים לשורות הלוחמים
ואלו נאלצו להצטרף למחנות המשפחתיים. אך
היו גם נערות שלחמו.

רעיה פלוס, בתו של רוקח בעיירה פוברסק,
לא נכנעה ולחמה עם נשק ביד. היא היתה
נערה יפהפיה וגם סבלה ביער בגלל יופיה.
היא נפלה ביריות מהמארב. הפרטיזנים מצאו
אותה יושבת כמו חיה מתחת לעץ. נערכה לה
לוויה צבאית ומטחי כבוד נורו לכבודה מעל
קברת. איליה ארנבורג כתב עליה באחד מסיפורי
המלחמה שלו.

ליחידה היהודית של „קרוק“ הצטרף סרן
תותחנים מהצבא האדום שברח מהשבי. כשנסוג
הצבא האדום, הסתיר הסרן פגזים באדמת היער.
עתה העלה את הפגזים ולימד את הנערים
במחנה המשפחתי כיצד לפרקם ולהכין מחומר
הנפץ שלהם לבנות-חבלה. במלאכה הזאת נהרגו
כמה נערים.

הסרן הציג את עצמו כמוכמד, שמוצאו מ-
קווקז. הוא התיידד עם היהודים ובפיו היו
תמיד שבחים ל„בני עמכם“. הוא גם סיפר להם

יומן חדש מתקופת השואה (1941–1942) ברובנה

אברהם קלבן

הצלת היהודים. המועצה, שבראשה עמד ד"ר משה ברגמן, השתמשה באמצעי בדוק עתיק-יומין של שתדלנות ושוחד, שהגרמנים היו בתחילה להוטים מאוד אחריו והושגו, אכן, תוצאות מסוימות.

ביוני 1941 התחילו ברובנה מאסרים המוניים של יהודים. ב-8 ביולי 1941 נאסרו ע"י הגרמנים והמשטרה האוקראינית כ-400 יהודים ועקבותיהם נעלמו. באוקטובר 1941 נערכו מאסרים נוספים של יהודים. התפקיד של ראש היודנראט היה למעמסה בלתי נסבלת למחנך משה ברגמן והוא שם קץ לחייו.

לא רק את החיים ביקשו הגרמנים לגזול מן היהודים, כי אם גם את רכושם. גזילת הרכוש והיטלים כספיים רוששו את הקהילה. באחד מימי הקיץ ב-1941 העמידו הגרמנים ברחוב שליד בית הכנסת הגדול עגלה ועליה העמיסו פמוטי כסף, רמונים, מנורות עתיקות מכסף ומנחושת ששדדו מבתי הכנסת בעיר. את העגלה כיסו הצוררים בשמיכה שחורה, להנאתו הרבה של האספסוף המקומי. בנוסף, ציוו הגרמנים על היהודים למסור להם כל חפצי-הערך שברשותם. הם שדדו מהיהודים כלי כסף, שעונים, טבעות הנישואין ועוד. רובם ככולם, ללא יוצאים מן הכלל, נטלו חפצי-הערך של היהודים לעצמם. כעבור מספר שבועות הטילו הגרמנים על הקהילה קונטריבוציה בסך 1.200.000 מארקס. את הכסף חייבים היו היהודים להכניס תוך 3 ימים.

לאחר מותו הטראגי של ד"ר משה ברגמן מונה לראש היודנראט חיים ראסנר, עסקן ותיק של מפלגת ה"בונד" בפולין (בשנות העשרים היה מועמד לסיים הפולני. ראסנר הגיע לרובנה כפליט מוורשה בסתיו 1939). למזכיר היודנראט מונה לייב שפילברג ובין חבריו היו המהנדס הורנשטיין ודרטקה.

ביומן שזורה נימת ביקורת כלפי אנשי היודנראט ואנשי המשטרה היהודית המשאירה רושם קשה על הקורא.

אחרי שהגרמנים גזלו מהיהודים את רכושם ראו יהודי רובנה את הדרך היחידה להצלה על ידי עבודה אצל הגרמנים ותעודת עבודה שנתנו למועסקים. אולם כדי לקבל את התעודה לא

בספרות העשירה והענפה (המקורית והמתורגמת) על תקופת השואה שהופיעה עד כה בישראל לא מעטים יחסית ספרי הזכרונות וכו' המספרים על הקהילות בוהלין. לספרות המתארת את המאורעות ברובנה וערים אחרות באזור ההוא נוספו עכשיו פרקי היומן החשוב של מגר. מרים קוקיל-לפידוס, המתפרסמים בתרגומי מפולנית ב"ילקוט ווהלין" (403–39) וספר חדש, רב-ערך, מאת ניצולת השואה ברברה ברץ, שהיתה עד ראיה מן הרגע הראשון ועד לקץ הטרגדיה של יהודי רובנה (בשנים 1941–1942) והיתה נתונה בתוך-תוכם של המאורעות. גם ספר זה נכתב בצורת יומן המאורעות ושייך לסוג הספרות הדו-קומנטארית. נכתב לאחר שחרור רובנה ב-1944, בשפה הרוסית ותורגם לגרמנית עם סיכום ב-אנגלית * ורק חלק מהיומן (פרשת הצלתן של המחברת ובתה מרים) תורגם לעברית ופורסם ב"ילקוט ווהלין" (40–39) וספר חדש, רב-ערך, משפחת ברץ היא אחת המשפחות היהודיות המעטות ברובנה אשר זכו לשרוד בשלמותן. האב, יוסף ברץ והבן הצליחו לצאת מרובנה לפני כיבוש העיר ע"י הגרמנים בסוף יוני 1941 והגיעו לאוּבּוּקִיסְטָאן שבאסיה התיכונה. האם והבת נשארו בעיר הכבושה. הן ניצלו ע"י המהנדס יעקב סוכנקו, אזרח סובייטי ממוצא אוקראיני שעבד לפני המלחמה במפעל יחד עם יוסף ברץ. אחרי כיבוש העיר ע"י הגרמנים יצר סוכנקו קשר עם ברברה ובתה מרים וחבריהן מן הגיטו. סוכנקו סיכן את נפשו בעזרו גם ליהודים אחרים שלא על מנת לקבל פרס, עד ששילם בחייו, נרצח בידי הגסטאפו ב-1943 בקייב ב"עוון" הצלת יהודים. בשנת 1983 הוענק ליעקב סוכנקו ז"ל ע"י יד ושם הכינוי "חסיד אומות העולם". (ברברה ברץ ז"ל נפטרה ב-1959 בווארשה. בתה ד"ר מרים ברץ תבל"א מתגוררת בחיפה). להלן סקירה רק על אותם פרקים מהיומן הדנים בקהילת רובנה תחת הכיבוש הגרמני בצירוף הערות על פרקים שלא תורגמו לעברית והדנים בחיי היומיום ודרכי המאבק על הקיום וההשרדות של יהודי רובנה.

כבר בימים הראשונים לכיבוש הוקם ברובנה ע"י הפולשים יודנראט. רבים בקהילה קיוו ב-תמימות שניתן יהיה לעשות משהו ממשי למען

* Barbara Baratz: Flucht vor dem Schicksal. Holocaust-Erinnerungen der Ukraine 1941–1944. Literarische Überarbeitung von Ruth Oelsthlegel. Darmstadter Blätter, 1984.

על אסון הכלל וממצוקת-לבו של היחיד ביגונו

ישעיהו אברר

(מתוך דברים באוניברסיטת ת"א במעמד חנוכת אולם לזכר חיים וחנה אברר ויוסף אברר שניספו בשואה)

כה כראוי, אף כי השואה היא אולי עילת-כל-העילות למתהווה היום באומה היהודית בארצה ובפזוריה.

כי דבר אחד הוא לבנות את מדינת היהודים עם הריזרבואר האנושי והרוחני האדיר של יהדות אירופה ודבר אחר לגמרי הוא לבנות אותה בלעדיו; דבר אחד הוא חלום הנילוש ומגושם יום-יום במציאות בידי חולמיו ודבר אחר הוא חלום שחולמיו אבדו-ואינם והוא משול לעובר שניתק מרחמו. ישראל של ימינו מודרת — בשל השואה — מעוצמתו הוויטאלית הקמאית של תהליך הדדי, דו-סטרי, זה.

בכל ויעוד מן הסוג שבו אנו מכונסים עתה מגיחה אלינו השואה כברזל מלובן, כלשונו הקרועה של השטן, כמקבת-זכרון.

מה עשתה השואה לשישה מיליונים יהודים באירופה — דבר זה חרות בקברות-האחים על פני האדמה ומקועקע בשמי-עליון בחוד המשרפות ופוזר באפר על פני הנהרות ומאדים את הימים.

מה עשתה השואה לעם היהודי שנותר בחיים ושהגורל הטיל עליו להוסיף ולקיים ייעודו הייחודי בעמים — דבר זה עדיין הוא בחזקת נעלם גדול. הוא לא נחקר ולא נעמק בו עד

מהספר אנו למדים עוד על הסיוע שקיבלו מספר משפחות יהודיות ברובנה ממעטים וטו"רים מבני המקום, אוקראינים, רוסים ופולנים. רבים מהם נשארו אלמונים.

מלבד המהנדס יעקב סוכנקו שנזכר לעיל, עזרו ליהודים חברו של סוכנקו איוואן שבצ'נקו, ותושבי רובנה לידה טרישיצ'ובה ואחיה ניקולאי והצעיר הפולני דודק מאפל — בנו של אור-גאניסט בכנסייה. הם עזרו ליהודים נרדפים בהכנת תעודות אריות, החביאו יהודים ועזרו להם ליצור קשר עם קרובי משפחה בערים אחרות. המחברת מקדישה בספרה פרקים רבים על מעשי ההצלה. מתוך הסיפור עולה גם אומץ הלב של שתי נשים יהודיות שהצליחו להתגבר על קשיים על-אנושיים ששררו בסביבה.

ראוי לציין שבשלהבים שונים בשנות הכיבוש היו מקרים לא מעטים של התנגדות ובריחה ליערות. אם כי אין בידינו מספר מדויק של יהודים שנמלטו מהעיר לפני כניסת הגרמנים וכן גם אחרי כיבוש העיר, משערים כי מרובנה נמלטו כמה אלפי יהודים. רבים מהם גויסו לצבא האדום, לצבא הפולני העממי שהוקם ב-1942 בברית-המועצות וכמה מאות יהודים מרובנה והמחוז לחמו בפלוגות הפרטיזנים באוקראינה. גם בשלב האחרון בעת חיסול גיטו רובנה, בלילה שבין ה-13 ל-14 ביולי 1942 היו מקרים לא מעטים של התנגדות למרצחים. רוב המת-מרדים נרצחו במקום.

מספיק היה להרשם כבעל מקצוע, רק כסף ופרוטקציה מתאימה פתחו שערים והם שקבעו מי יקבל את התעודה ומי לא. מי לחיים ומי למוות. היה זה עוגן ההצלה היחיד.

בראשית נובמבר 1941, כאשר הגרמנים הפיצו בעיר שמועות-כזב שהם הולכים להעביר את יהודי רובנה למקומות עבודה אחרים, ידעו אנשי היודנראט על מעשי התרמית של הגרמנים, אך לא גילו את האמת ליהודים התמימים. אנשי היודנראט דאגו בראש ובראשונה לעצמם ולמי-עוט קטן שבקהילה, בהפקירם בכך את רוב בני הקהילה. אחרי הרצח ב-6—7 בנובמבר 1941 נשארו כל חברי היודנראט ואנשי המשטרה בחיים.

ברובנה נשארו בחיים כ-5000 יהודים. היודנ-ראט כגוף ציבורי הפסיק למעשה להתקיים. בגיטו הוקמה לפי צו הגרמנים, "לשכת עבודה ליהודים" אותה ניהל דרטקה ויום-יום הוצאו היהודים מהגיטו לעבודות במפעלים גרמניים שבעיר ובסביבה. מהיומן אנו למדים גם על חוויותיה של שארית יהודי רובנה בגיטו באביב 1942. כולם חשו באסון המתקרב... ואף על פי כן התחילו בגיטו הכנות לקראת חג הפסח. אסירי הגיטו ברובנה דאגו לאפיית מצות. בליל הסדר של פסח תש"ב (1942) היתה התרגשות בגיטו והתרוממות הרוח. אסירי הגיטו עשו הכל כדי לזרוע בנפשם באותו לילה (לילה חשוך) נקודת אור. הם קיימו את המצווה, והגדת לבנך". (הגלות המרה מכונה ע"י חז"ל בשם "לילה").

השאוב, כידוע, מספר בראשית — הורתו ולידתו לפני ששים וחמש שנה, בקיוב, בירת אוקראינה, בקוריו פולקלורי-כמעט שאיננו חסר משמעות. סבי שלח את בנו יוסף — לימים המורה בגימנסיה העברית יוסף אברך שעל שמו ועל שם הורי ייקרא חדר-הזכרון כאן — ללמוד בגרמניה. יום אחד, תוך כתיבת אגרת לבן, נעצר סבי פתאום ותפס עצמו בטעות חמורה. הימים היו ימי חול-המועד פסח והמהדרים בקלה כבחמורה יודעים שאף כי אין איסור על הכתיבה בחול-המועד נוהגים בו בשינוי צורה, היינו: כותבים את השורות לא בקו ישר אלא באלכסון. ואם נזדמן למי בימים ההם לקבל מכתב או גלויה כתובים אלכסונית — לא התקשה להבין כי נכתבו בחול-המועד. כשעמד לסיים כתיבת האגרת אל בנו תפס עצמו כי כתבה בשורות ישרות ובלי שינוי-צורה. הבריק לו רעיון לעשות את השינוי בעצם החתימה. שם המשפחה היה אברוך (נגזר, כנראה, משם העיר אוברוך) שכידוע הוציאה מתוכה גם רבנים ידועי שם) — וכדי לעשות בו שינוי של חג ומועד עשה תנועת-עט קלה השמיט את ה' וחתם בן-ציון אברך. בעיני הבן השינוי מצא חן, עמד והשיב אגרת לאביו וחתמה „יוסף, שיכונה גם הוא מעתה — כך כתב — אברך". הלך אבי בעקבותיו וכך היינו כולנו עוד לפני ששים וחמש שנה בקיוב **לאברכים**.

מאז נושא ביתנו חותב עברי והעברית — קודש שלה וחולין שלה, רוחה, שרשיה ותרבותה — כמו ניצוקה בתוך דמנו כפלאומה רוחנית ראשונית. ועם השם הזה — אברך, שנדרש, כידוע, כאברך: **אב-בכמה ורך-בשנים**, נגזר מאז על כל אברך להתמודד.

לא אלאה אתכם בתיאור דמות האב חיים והאם חנה-רחל, שכינה „המלאך" מפני אצילותה ונדיבות-ליבה, וגם לא את בית סבי למשפחת האם, היא משפחת איזנשטדט המעטירה שבניה — איש-איש שורש וגזע בארץ ישראל — מסובים כאן.

אקוד לזכרו הנאצל של אבי ואספר בו במלים אחדות: גם אם אחיה עוד גלגול אחד לא נגיע לקרסולי-קרסוליו בתורה, בבקיות בשורש עברי, בתרבות ישראל והעמים. ולא אדבר על חכמת-הלב שהיא מעיקרה מתת-אלוה, תכונה מולדת ולא נרכשת, והיא היתה מסגולותיו הייחודיות של אבי.

שלוש תקופות היו בחיי אבי וביתו: ראשונה, תקופת קיוב והיא תקופה של עיסוק רוחני-בעיקרו: בלשון, בכתיבה, בתרגום ובחלק גם

כי דבר אחד הוא, נמובן, ישראל עברית, כחלוץ ההולך לפני מחנהו של עם גדול, מחנה שיש בו רחש אדיר ופועם-חיות של אלפי גני-ילדים ובתי-ספר יסודיים ותיכוניים, סמינרים למורים, מאות בתי-תורה וישיבות, מאות קיבוצי-הכשרה ורבבות נוער המכשירים עצמם לציון — ודבר אחר לגמרי הוא כשחיל-החלוץ הופך הוא עצמו לחיל-מאסף, למחנה שאיננו. והמחנה העיקרי שמאחוריו הוא קבר-אחים גדול שבו נשרפו באש הלבבות על המאוויים שהפעילו אותם. עם אחד חלם את חלומה המדיני של הארץ — ועם אחר לגמרי קרוא להגשים אותו. כי השואה כמעט שהחריבה את מדינת היהודים עוד בטרם קמה. הפרדוקס ההיסטורי הזה ספק אם יש לו משל לתדהמה. ייתכן שאלמלא האסון הנורא שהמיטה גרמניה על העם היהודי — לא היה העולם הלא-יהודי שמסביב נעתר כלל להעניק ליהודים את עצמאותם. כי יותר משהעניק אותה להגיונה של ההיסטוריה הוא העניק אותה לטירופה.

ואולם אם אמנם היתה ההמתה הטוטאלית הנוראה הזאת של היהודים בגדר קאטאליזטור שהאיץ את ההחייאה הריבונית שלהם, הרי ש-אותה שואה עצמה כמעט קרעה מראש את רקמת ההווייה הלאומית החדשה בהתהוותה.

אנו פוסלים יום-יום במומיה של ישראל הריבונית ותולים את הקולר בשורה של דברים ארעיים שהם טפלה לעיקר — מה שהסוציולוגיה מכנה „משתנים" — אבל אנו מתעלמים מאביות אבות כל המומים האלה, היא שואת היהודים באירופה, שחוללה בעם היהודי מהפך דימוגרפי, רוחני, מושגי, ציביליזטורי, ושינתה כל תבנית-החיים גם של הקהילה המתקבצת בישראל.

כל מי שתוחם איזה שדה משדות-החיים שלנו היום ומשווהו אל העבר, ומדבר בזכות העבר ומלין בגנות ההווה ומעטף עלינו נפשנו — אולי עושה אתנו אמת אבל אינו עושה אתנו צדק.

ההשוואה היא בוודאי השוואה והתמורה — תמורה. אך אין התמורה הזאת רק תולדה של מעשים שאותו עם, כביכול, עשה אותם אחרת, טוב יותר, בעבר. זהו עם אחר, ועשה אותו אחר זעמה הבלתי-מוסבר של ההיסטוריה היהודית או הסתר-פניה הנורא של ההשגחה שאפילו גדול המאמינים יתקשה לבאר פישרה.

ודברים אחדים על ביתו של היחיד — שחרב, מקורו של השם העברי אברך, איננו כלל, כפי שסבורים רבים, שם שעוברת בישראל. הוא מסביר מעט חותמו העברי של הבית שבו גדלנו. אם כן, הורתו ולידתו של השם העברי הזה —

שרד בידינו אלא אכרוסטיכון אחד שכתב לאחי
לבר-מצווה שלו בשער ספר „התקופה” שנתן
לו כשי. ואחתום פרק אבי בבית אחד ממנו,
שנכתב לפני ששים שנה. והעברית — סלעית
וגבישית, לא תבייש את הכותב גם היום. השם
נפתלי צבי — ובית אחד בלבד הנהו:

— — — נהר דינור, נחלי-אש עברו על ראשו
פחים ופחות, אבני-נגף הצרו את צעדינו
תפתה ושאל, פתחו את לועם חיים לבלענו —
לא כשלו ברכים, לא רפו ידינו
יד אחת בקרב ובשניה כלכלנו את טפנו.
על החתום „אביך — חיים אברך”
טבת תרפ”ג

— — — והיא גם החתימה שנמצאה ארבעים
שנה לאחר מכן כתובה בדם, כפשוטו, על שרידי
הכתלים של בית-הכנסת הגדול והמפואר בקובל,
שהגרמנים שרפוהו על יושביו — אבי זכרו
לברכה בכללם. „נקם!” כתוב שם בדם של כל
השפוטים האחרים שהולכדו בבית-הכנסת. ובכלל
החתומים: חיים אברך.

וסיפור קצר, ורצוף מכאוב אף הוא, משני
קצות הקשת בחייו וביגונו של אחי-אבי, הוא
דודי המורה יוסף אברך. ואחריתו כרוכה
בראשיתו.

הוא נסע ללמוד הנדסה, בשנת לימודיו הרא-
שונה ביקר ביחד עם סטודנטים אחרים לראות
עבודת המכוונות בטחנת-קמח גדולה. המכוונות
דממו, אך לפתע הונעה הטחנה וכל יד ימין
שלו נבלעה בגלגלי-השיניים עד שורש הכתף.
לאחר החלמה ממושכת בבית-החולים עשה הסבה
מקצועית, למד היסטוריה, ספרות ולשון-יוון
ולטינים, כאמור, ממייסדי הגימנסיה העברית
„תרבות” בקובל ומורה בה עד יומו האחרון.

כן, יומו האחרון שנקצב לו על ידי הגרמנים
בשואה. כחמישים שנה עברו מאז הלימודים
בגרמניה — וגרמנים לקחוהו עם אלפי יהודים
אחרים בקובל אל ככר-השילוח שבה רוכזו
היהודים לקראת שילוחם אל מחנה המוות.
המפקד הגרמני בחר בו להיות המתורגמן מגר-
מנית לרוסית וליידיש, להבנת הקהל היהודי.
כך עמד ליד המפקד ותרגם משפט אחר משפט
ומשהגיע לסיום התרגום אמר טכסט משלו וקי-
צורו של התמליל הזה מובא בנאום הקטיגור
במשפט אייכמן, הוא חברי וידידי גדעון האוזנר,
לאמור:

דבר המורה יוסף אברך: „נהרס בנין של
חינוך ותרבות שהקימונו. לבי נשבר כשאני
רואה נוער נהדר, מלא אמונה וחכמה, מובל
לטבח”. ובפנותו אל הגרמנים אמר: „היהודים

בהוראה — כיאה לבוגר בית-המדרש למורים
של ביאליק וטשרנוביץ — הוא „רב צעיר” —
באודיסה. התקופה השנייה היא תקופת גראייבו
והיא עיר-חמודות קטנה בגבול פולין וגרמניה
(פרוסיה המזרחית). תיאורה של עיר זו והווי
חייה כעיר גבול ניתן בספרו של ארי-אבן-זהב
„אלה מסעי הזפתים”. עיקרה של תקופה זו —
סחר בהיקף גדול ויצוא קרונות של חיטה, דגן
וגם עצים מפולין לקניגסברג, בגרמניה, לחוף
הים הבלטי. התקופה השלישית, והיא התקופה
האחרונה בחייו, היא תקופת קובל בוואלין,
שבה עבר הבית כולו מיטמורפוזה ושינה דמותו.
כתוצאה ממות אחי השלישי בעצם עלומיו,
והוא כבן עשרים, והוא מקרה-המוות השלישי
של בנים במשפחה — ירדו איזו פיוס והשלמה
עם מה שנראה כגורל מר ומתאנה והבית היה
למסורתי מאד. לא קנאות, לא שינוי בלבוש,
לא חומרה קפדנית — אבל בית אחר. וגם אבא
אחר. כבוי מעט. סמכותי ומקסים גם בדמותו
החדשה, חכם-לב ומבריק כשהיה, אבל מקפיד
במצוות ונושא עליו חותמו של יגון עמוק ושל
צידוק-הדין. מארבעה בנים נותר רק אחד העומד
כאן לפניכם — בן-יחיד על פי האסונות, יחיד
ורעוד במשפחתו, ועמו עוד שתי אחיות. אחת,
והיא עדיין ילדה תמה, נספתה עם ההורים בשו-
אה והאחת — כאן בישראל. מורה לפסנתר בתל-
אביב. מכל המשפחה נותרנו שניים.

יכולתי לספר איך היה אבינו בוחן אותנו —
הנבחן בעל-פה והבוחן בעל-פה — בפרקי
תנ”ך, בשירי ביאליק, „בשר-היער” לגיתא בגר-
מנית וביבגני אוניגין לפושקין ברוסית.

ותנ”ך בעל-פה פירושו היה, לפי גירסת אבי
ז”ל, לא „שירת דבורה” ולא „קינת דוד” או
„האזינו”. כל אלה היו בעיניו פרקים ריתמיים,
כמעט מוסיקליים, שניתן לשנגם בנקל. חכמה
גדולה היה אומר: „שקמתי דבורה — שקמתי
אם בישראל” — נראה אותך קורא בעל-פה פרק
ביחזקאל או בירמיהו, ואמור תודה שאני מבקש
ממך לקרוא בעל-פה פרקים מספר דניאל, שחלקו
כידוע, כתוב ארמית.

אני זוכר איך התחלתי פעם לקרוא באזניו, על
פי מצוותו, פרק י”ב מירמיהו, פרק שאהבתיו
במיוחד משום שעורר בי כבר בילדותי בכל
חומרתה את השאלה התמוהה המענה כל אדם:
מדוע צדיק ורע לו — רשע וטוב לו, והיא, כפי
שנודע לי לאחר מכן, בסדר הלימוד שלנו, כל
ענינו של ספר איוב.

ונוהג היה אבא לכתוב לילדיו בכל יום הולדת
שלם אכרוסטיכון לפי שמו של כל ילד, ובו
פרקים מתולדות-החיים של הבית ותלאותיו. ולא

טוריוגרפית בגנוי מכון רינגלבלום בגיטו ורשה ושם, כמאמר המשורר אברהם סוצקבר, „הוטמן כתב־יד כמו זרע באדמה, אולי ינבוט פעם כשיבולת זוהרה“. כך נבטו באמת שיריו של סוצקבר אבל בכדי מכון רינגלבלום נטמן זרע מר כלענה שיוסיף להנביט לעולמים שבלים של אימה גדולה ויגון.

יחיו לנצח ויראו סופכם בקרוב. חבל שאנו לא נזכה לכך".
כאן שלף הגבר התמיר היפהפה את הפרוטיוה של ידו הימנית והלם בה בראש המפקד הגרמני. יריה מאקדוחו של מנטי, מפקד המשטרה הגרמנית, שיסעה אותו ואת נאומו.
הדברים בעיקרם נרשמו ונמצאו כתעודה היסטורית.

העלעז בורקא

בענק שאפט

מיין יוגנט־לערער משה יוז
צו זיין ווערן א בן שמונים.

אויף וואַלינער שליאכן כ'האב מיין יוגנט דאָרט פאַרזויט,
די מקומות דעמלט האָסט פאַרלאָזן.
שטורם־ווינטן האָבן סטעזשקעס יענע לאַנג פאַרווייט,
און נאָר בענקשאַפט טיף אין האַרצן מיר געלאָזן.

בלאָנדזשע איך פאַרחלומט אַלץ און זוך.
טרוימען שטילע כ'וועק אויף אין מיין זכרון;
איך בלעטער נאָר און נאָר אַ מאָל דאָס בוך
פאַרשריבענעם דורך מיינע קינדער־יאָרן.

ווי אין חלום פליען איבער יאָרן גאַנץ געשווינד,
און ניטאָ מער יענע פּרילינג־צייטן.
דו — אַ יינגער בחור, איך — כמעט אַ קינד.
צייט קען אָבער קינד־הייט ניט פאַרבייטן.

איך לעב נאָך אַלץ אין יענע נעכט און טעג,
און זע דיר שטענדיק ווי וואָלסט אויפסניי געבאָרן.
איז ווונדער איך זיך טאַקע וואָס די יוגנט איז אוועק,
הגם אויך איך בין דאָך אַ מאַמע שוין געוואָרן...

געטראָגן ווי אין האַרבסט אַ בלעטל פונעם ווינט
אין ווייטע נישט פאַרגעסענע מעת־לעתן...
דו — אַ יינגער בחור, איך — נאָך אַלץ אַ קינד.
צי קען מען יענע פּרילינג־טעג פאַרגעסן?

פאַרגעסן יענע אַלטע היים,
יוגנט־גלי, טרוימען און פאַרלאַנגען,
די גרינע לאַנקעס, פעלד און יעדן בוים? —
ערשט נעכטן, דאָכט זיך מיר, לערנען כ'בין געגאַנגען.

רמת־גן, תשמ"ו

נתן ליבנה

שיר הניצול: עקדה

לא אחי לקרשים שהוצאו מתאים
אל המשרפות.

יצחק הוא זה! אבי, אבי! בנך אשר אהבת
מוטל עקוד וקרוע שתי עיניו
אל מול פחדו מאז.

צופה-תוהה בעבי ענן בהמוגם.
שטים, שטים עבים בשמי עופרת נעולים
זאבי הערבה עם אילים-טרפס בפה.
גם האש והעצים ומאכלת מעל כתפו של אב קדמון
נושקים-מלחכים פני בן מעותות-קורנות.
ודוחף דוחף האב כל הזאבים
הישר עליו
על בנו אשר אהב,
יצחק.

ועולה עולה משתי עיניו זגוגות פחדו, האל,
אלהי אביו בעב, קורא:
עולה, עולה!

ורבבות הדים לו יענו בהררי הזמן:
עולה עולה עולה — — —
עד אוננים תצלינה.
ויורדים הם גשם אש בסבך.

ואוחזה האש בסבך.
ואיל אין בסבך.

ורק האש והעצים מאז.
ומאכלת.
ותבן.

מתלקחת ואוכלה האש בסבך
ואין מים לכבות האש.
ואין מים הנפש להשיב.
כי כל המים הולכים לנחלים
והנחלים הויים אכזב.

כי כל הנחלים הולכים אל תים
והים איננו מלא.
וכל הפחדים הולכים אל יצחק
והלב עובר על גדותיו.

אבי, אבי! מחר אני לאלהים יצחק.

מזרע אנשי הקומדיה דל-ארטה היהודית

שלום רונפלד

וטרובאדורים שקדמו לפחות ב-200 שנה ל-תיאטרון היהודי המודרני של אברהם גולדפדן. הם, שחקני-פורים אלה, אנשי הקומדיה-דל-ארטה היהודית, הם המקור של התיאטרון היהודי, אצלם יש לחפש את שרשיו.

מאז ומתמיד השחקן, ההומור והאירוניה העצמית היו נשקם של הנרדפים ו"שחקני-הפורים" בגיטאות היהודיים במאות ה-16 וה-17 ביקשו בהצגת הסיפור של הזמן, אחשוורוש ואסתר לפרוק מעט מהכאב והצער שהיו מנת-חלקם של היהודים ואף לרמוז על העונש הצפוי למתעמרים בנו. כך גם הציגו את האליגוריות התנ"כיות האחרות. תחילה כאילתורים, לאחר מכן בצורה מסודרת יותר וכך הניחו את היסודות לתיאטרון היהודי המודרני, שבא אחריהם. אנו מתהדרים, ובצדק, במספר רב של חתני פרס-נובל היהודיים; נתמזל מזלם של מלומדינו והם דיברו בשפה בינלאומית מובנת לכל: שפת המדע.

אבל העם היהודי הוציא מתוכו שורה ארוכה של אמני-במה, שאילו שיחקו לא ביידיש, כי אם בשפות-המדינות שבהן פעלו, היו מגיעים לתהילה עולמית — כמו פול מוני ואדוארד ג'. רובינזון ודני קיי שעלו על הבמה האמריקנית וכמוהם רבים אחרים.

אבל מי מכיר ומי זוכר היום — בייחוד בקרב הדור הצעיר — את ענקי "הלהקה הוילנאית", את השבטים השלמים של השחקנים: הקאמינסקיים עם אסתר-רחל בראשם; את הטורקובים, את האדלר'ים והאחרים? מי זוכר את אברהם מורבסקי, את מוריס שוורץ, את זיגמונד מורגולסקי, את בוריס טומשבסקי, את דוד קסלר ורבים רבים אחרים שאהבו אהבה עזה את התיאטרון היהודי ואת הקהל היהודי ולא הלכו לחפש תהילתם בשדות-זרים?

כל אלה היו צאצאיהם הרוחניים של ה"פורים-שפילער" מימי-הביניים וגם שמוליק סגל הוא אחד מהם. ועוד נכוננו לו בוודאי הרבה עלילות, תרתי משמע, והרבה מיבחנים.

שהרי כך אמר המשורר הדגול ארנסטו סא-באטו: "אלהים כל העת בוחן את אלה שהוא נתן להם את הכשרון לעשות את לבותיהם של בני-אדם לשיר או לצחוק". מובטחני ששמוליק יעמוד במבחנים אלה, וזו גם ברכתי לו.

לפני קצת יותר משנה נפגשתי בניו-יורק עם יוסף בולוף. היתה זו הפגישה האחרונה בינינו. אני מספר על כך, כי הדברים מתקשרים עם מה שברצוני לומר על שמוליק.*

סיפרתי לבולוף על החוויה העזה שהיתה לי לפני ימים מספר, כאשר ראיתי את דאסטין הופמן בהצגת "מות הסוכן". אבל זה לא היה וילי לומן שלך, הוספתי, כיצד קורה הדבר, שאלתי, שבאותו מחזה, באותו טקסט, כמעט גם באותו בימוי, שני שחקנים מציגים אותה דמות בצורה כה שונה.

השיב על כך בולוף: "בכל שחקן מצויים בכפיפה אחת — שניים: אמן ואדם. האמן משתמש בכלים שהקב"ה העניק לו, כדי לעצב את הדמות שאותה מכתוב המחזאי והבמאי. הכלים הם: גופו, מראהו, מיתרי-קולו. בעת ובעונה אחת, האדם שבשחקן מעניק לאותה דמות משהו מצלמו ומדמותו, משהו מאופיו ומלבו. וכך ראית השבוע לא רק את וילי לומן של מילר אלא גם את וילי לומן של דאסטין הופמן. כשם שאני עיצבתי את דמותו של וילי לומן + יוסף בולוף. כל מאות הדמויות שלי בתיאטרון, טוביה החולב, יאשקע מוזיקנט, האיש מפאקיסטן ואפילו שלוש הדמויות הצ'וכוביות וכל האחרות, לכולן היו הדמות שבמחזה + יוסף-בולוף".

ואשר לחתן-היובל. שמוליק סגל הוא מן השחקנים היהודיים ביותר בין שחקני הבמה העברית. ולא רק בזכות זיקתו המיוחדת לשפת יידיש ולשלום-עליכם.

ובמה ייחודו? קשה באמת מאוד להגדיר זאת. אולי בהילוכו המיוחד על הבמה; אולי בנעימת-קולו; אולי בצורה בה הוא מושך כתף או מטה את ראשו, או מנפנף במטריה; אולי בזכות אותה קריצה ממזרית שכאילו אומרת: "מען וועט זיי אלע איבערלעבן" או "כ'האב זיי אלע אינדרערד" — סוג הרמיזות שיבין אותן רק מי שמכיר את הצופן של ביטויים יהודיים מיוחדים.

מנין בא לו הדבר הזה, לשמוליק? אינני מכיר את שושלת-היוחסין שלו.

בעם היהודי יש משפחות הרבה שנושאות את השם סגל: יש רבנים וסופרים, יש ציירים ופסלים וכו'. ואני מאמין שאישם בשושלת המשפחתית, באיזשהו ענף שלה, היו גם פעם פורים-שפילער — אותם שחקנים נודדים

* מתוך דברים לכבוד שחקן "הבימה" שמואל סגל ב-27.7.1985. במלאת לו ששים

דעם טאטנס שטוב

מאמען, מיט וועמען זיי זענען געווען היימישער ווי מיט מיין טאטן. פלעגן זיי זיך רייצן: „דו, ריווקא פראקלאטא, וועסט דאך גיט לייקענען, אז דו באקסט פאר דיין משפחה בילקע. בעת פאר אונדז. דינע פאראבקעס. באקסטו שווארצן ברויט“...

די יארן האבן זיך גערוקט. דאס לעבן איז גיט גרינגער געווארן. טאטע-מאמע האבן אנגע-הויבן פילן די עלטער. ס'איז זיי די ארבעט אנגעקומען אלץ שווערער און שווערער. און די קינדער? אויפגעוואקסן. אבער אן וועלכער ס'איז אויסזיכט פון ארבעט. גיט געווען ביי וואס. קיין מלאכות האט מען זיי געלערנט. א ביסל צוליב יחוס און אויך דערפאר וואס דאס שטעטל האט אזוי אויך שוין געהאט צופיל יידישע בעלי-מלאכות, וואס האבן גיט געהאט וואס צו טאן. האט מען געטראכט פון עמי-גראציע. אבער ווהין פארט מען? די יעניקע לענדער ווו די יידישע יוגנט האט זיך געריסן צו פארן, זענען געווען פארשלאסן פאר יידישע אימיגראנטן. די קליינע צאל צוגעטיילטע פאלעסטינער סערטיפיקאטן האבן בלויז גערייצט די געמיטער און ארויסגערופן שטרייטן צווישן די פארשידענע ציוניסטישע גרופן. די הכשרה קיבוצים איבערן לאנד, וואס זענען אין אנהייב פון די דרייסיקער יארן געווען איבערפולט. האבן זיך צוביסלעכווייז אנגעהויבן אויסליידיקן ווייל די יוגנט האט געזוכט אנדערע וועגן. ס'הייבט זיך אן דעמלט די עליה ב'. אומלעגאלע שיפן האבן געפירט יידן צו די ברעגעס פון פלשתינה (א"י). מיין שוועסטער חוה, האט אויסגעקליבן דעם דאזיקן וועג אין זומער פון 1939. אויך מיין יונגערע שוועסטער מעניע האט געזאלט זיך לאזן אויפן דאזיקן וועג ביים סוף זומער פונעם זעלביקן יאר. היות מיין ארבעט אין דער רעוויזיאניסטישער צענטראלע האט געהאט צו טאן מיט דער אומלעגאלער עליה, האבן אויך די אנדערע קינדער געהאפט, אז ס'וועט אינגיכן קומען זייער ריי. מיין יונגסטע שוועסטערל. דאבע, פלעגט זיך אפילו וויצלען וועגן אירע אויסזיכטן „ביז ס'וועט אנקומען מיין ריי. וועל איך שוין זיין אן אלטע מויד“...

חיים שפילבערג (מאנטרעאל)

(סוף פון ילקוט 39)

נישט קוקנדיק אויף מיין טאטנס אלע „דער-פינדערישע המצאות“ און שווערער-ארבעט, איז פרנסה אנגעקומען בדוחק. איך באדארף צו-געבן דא. אז ער האט אויך צוגעהאנדלט, אין דער זייט, מיט בראנפן. וואס שייך דאס לעצטע איז דאס אויך געווען איינע פון זיינע ערשטע המצאות. נאך אין סארנע איידער אונדזער משפחה איז צוריק אריבערגעפארן קיין קאלק האט ער אין א קעלער פון אונדזער הויז איינגעארדנט א פאבריקל פון בראנפן, „סאמאגאן“. ס'האבן נאך דעמלט עקזיסטירט קריגסגעזעצן, און ער וואלט געווען אויסגעשטעלט אויף א שווערער שטראף, ווען די מאכט וואלט אנטדעקט זיין פאבריקל. איז אבער דער אריינגאנג צום קעלער געווען אזוי קונציק פארשטעלט. אז טראץ אייניקע באזוכן פון דער פאליציי, האבן זיי בשום אופן געפונען די בראנפן-ברויעריי. גיט קוקנדיק אויף דער ארעמקייט, געהונגערט האט מען גיט. די בהמה אין שטאל האט געגעבן מילך. זי און דער פערד האבן צוגעשטעלט גענוג „מענאר“ וואס פלעגט אויסגעטוישט ווערן פון די פויערים פאר קארטאפליעס אויף א גאנץ יאר. ברויט, ווי שוין דערמאנט, האט מיין מאמע אליין געבאקן. האט די פאמיליע זיך געשפייזט מיט ברויט און קארטאפל, פארטרונקען מיט ראסל פון די זויערע אויגערקעס. א מאל אויך צוגעביסן א הערינג. פלייש אינמיטן דער וואך איז זעלטן אריינגעקומען צו אונדז אין שטוב. פֿיט — אפטער. ערשטנס ווייל די קינדער פלעגן כאפן פישלעך פונעם טייך. אונדזער הויז איז געשטאנען בלויז אייניקע הונדערט מעטער פונעם סטיר. דערפאר אבער ווען ס'איז געקומען דער שבת. איז שוין געווען אי פלייש און אי פיש. שוין אפגערעדט, אז די מאמע האט אפגעבאקן עטלעכע חלות.

שבת-חלות דער סימן מובהק פון „רייכקייט“

„איר, זשידי פראקליאט, זענט דאך אלע רייך“ פלעגן די סעמקער גוים ארויסלייענען א צעטל פון טענות קעגן די יידן. מיט מיין

אונדזערע אוקראינישע „מחותנים“ ווייזן זייערע ציין

ווען די קריג איז אויסגעבראכן, איך און מיין יינגערער ברודער, מאטל, האבן זיך געפונען אין ווארשע. דעם זיבנטן סעפטעמבער איז אונדז געלונגען אריינרייסן זיך אינעם לעצטן צוג וואס האט פארלאזט ווארשע. דעם ניינטן, זענען מיר אנגעקומען קיין קאלק. אהערצו האט דער קריג נאך נישט דערגרייכט. ס'איז געווען שווער צו גלויבן, אז מיר געפינען זיך אין דער זעלביקער מדינה.

פונדעסטוועגן, אין אייניקע טעג ארום האבן זיך פארשפרייט קלאנגען אז דייטשן האלטן ביים באמבארדירן דאס שטעטל, פנוואנען ס'האבן זיך גענומען די דאזיקע ידיעות איז שווער צו וויסן. קיין סטראטעגישער פונקט איז קאלק נישט געווען. קיין פוילישע ארמיי האט זיך נישט געפונען. נישט אין אונדזער שטעטל און נישט אין דער נאענטער געגנט. דאך האט מען גענומען זיך שושקען וועגן אזא מעגלעכקייט.

איז דעם טאטן איינגעפאלן א פלאן: די מערהייט פון אונדזער פאמיליע זאל פארלאזן דאס שטעטל אויף אייניקע טעג. ער און מיין יונגערער ברודער, מאטל, וועלן בלייבן אין שטוב. מיר אלע זאלן גיין קיין סעמקע. דעם דאזיקן דארף וועלן די דייטשן זיכער נישט באמבארדירן. טאמער דארף חלילה עפעס געשען, זאל כאטש א טייל פון אונדזער משפחה זיך ראטעווען.

מיר האבן געפרוווט מיט אים ארגומענטירן קעגן זיין פלאן. ס'האט אבער נישט געהאלפן. מיר האבן זיך „געפאקט“, אויף מארגן פאר-טאג זענען מיר אוועק קיין סעמקע. היות מיין שוועסטער גיטל און איר מאן, ווי שוין דער-מאנט, האבן געווינט אין סעמקע, האבן מיר געהאט ווו איבערצושטיין די ערשטע נאכט. וועגן די ווייטערדיקע נעכט, האט מיין מאמע זיך ניט געזארגט. זי קען דאך אלעמען אין דארף און ס'וועט באשטימט גרינג זיין געפינען א שטוב. אזוי האט די מאמע אונדזערע גערעדט צו אונדז. נאך איידער מיר זענען אנגעקומען קיין סעמקע.

מיר זענען אנגעקומען אינעם דארף פארנאכט צו. בכדי אנצוקומען צו מיין שוועסטערס הויז, האבן מיר באדארפט דורכגיין כמעט דאס גאנצע דארף. ווי אלע דערפער אין יענער געגענט,

איז גאנץ סעמקע באשטאנען פון איין לאנגער גאס.

דורכגייענדיק דאס דארף, האבן מיר באמערקט ווי פון די הייזער האבן אנגעהויבן ארויסקוקן קעפ. גלייך נאכדעם האבן מענער זיך אנגעהויבן זאמלען און גערעדט הויך און ביזערלעך צווישן זיך. איידער מיר זענען צוגעקומען צו מיין שוועסטערס הייזקע, איז די צאל מענטשן אינעם קרייז אויסגעוואקסן צו א גאנצער „סא-בראניע“. ענדלעך, זענען מיר אריין אין שטוב. נישט טראכטענדיק אז די פארזאמלונג אין דרויסן האט צו טאן מיט אונדזער אנקומען אין דארף. ס'איז אונדז נישט איינגעפאלן, אז „אונדזערע סעמקער פריינט“. אונדזערע „קור-מוס" דיסקוטירן וועגן אונדז.

ס'האט נישט געדויערט לאנג און מיר האבן דערהערט הויכע שטימען אין דרויסן. גלייך נאכדעם האט זיך געעפנט די טיר און ס'האט זיך באוויזן א גאנצע דעלעגאציע. מיטן „סאל-טיס" בראש. א לאנג יאריקער אריינגייער אין אונדזער שטוב. זיינע צוויי זין פלעגן ארבעטן ביי אונדז אויף דער בארקע.

גאר שנעל איז אונדז קלאר געווארן די סיבה פון זייער ווייזט: דאס דארף האט באשלאסן, אז אזוי האט אונדז דערקלערט דער סאלטיס, אז מיר קענען דא נישט בלייבן. דאס הויז ווו מיר געפינען זיך איז פארדינגען געווארן בלויז פאר „פיווקאן און גיטלא“, בכדי זיי זאלן האלטן א קלייטל פאר די הצטרות פונעם דארף און ניט פאר „אנדערע זשידי פראקלאטי“.

זיי האבן אונדז דערלויבט איבערצושלאפן בלויז די נאכט, מיטן תנאי, אז מארגן גאנץ פרי מוזן מיר פארלאזן דאס דארף.

ס'האט ניט געהאלפן קיין טענות. מיין מאמע האט אין איר צארן ארויסגעלייענט א גאנץ לאנגן צעטל פון פארשידענע חסידים וואס אונדזער פאמיליע האט פאר די סעמקער גויים געטאן אין פארלויף פון די אלע יארן. ס'האט ניט געהאלפן. אינעם דאזיקן מאמענט איז פאר מיר נאך קלארער געווארן דער טראגישער אמת: מיר האבן אין פארלויף פון די אלע יארן געלעבט צווישן שונאים, צווישן מענטשן חיות.

ווען מיר זענען אויף מארגנס געווען אונטערן דארף אויפן וועג צוריק קיין קאלק. האב איך אינסטינקטיוו אויסגעדרייט מיין קאפ און אין מיין מוח האט אויפגעבליצט א נאמען: סדום!

בית אבא

הדרסה צור (נתיב הל"ה)

אבא, מרדכי בונה ו"ל (1896—1982), נלקח מאיתנו, בנותיו, ב"ו בתמוז תשמ"ב, כשנתיים לאחר מות אמנו. הוא נפטר בשיבה טובה, ועד יומו האחרון היה בעל מחשבה צלולה, זכרון מפתיע, וחוש הומור שלא עזבו לעולם. כל חייו התעניין, למד וקרא בתחומים רבים, וכושר הקליטה שלו היה כה רחב, שבינינו היינו נוהגים לכנותו „אנציקלופדיה מהלכת“, או „בור סוד“, אם להשתמש בלשונו הוא. בקורות חייו, שנפרשו על פני שנים רבות — תהפוכות בתולדות עמנו בזמן האחרון, אפשר היה למלא ספרים הרבה. עד היום מצרות אנו על שלא זכה להעלותם בכתב, אף כי החל בכך, אך לא הספיק להרחיק הרבה מזכרונות ילדות ודמויות של שושלת יוחסין ענפה בארץ מוצאו רוסיה ופלך ווהלין הרוסית במיוחד. פרשת עלייתו ארצה עם העליה השלישית, חייו בגדוד העבודה, נותרו כקטעי סיפורים בזכרוננו, וכך נשארו, כמשהו שנקטע, ודי בו כדי לעורר הערצה אל הדור שאליו השתייך. כחלוץ, שהקדיש את שנות עלומיו להגשמת הרעיון הציוני, פשוטו כמשמעו, פנה להקמת משפחה בגיל מבוגר יותר. כך אירע, שאנוכי, בתו הצעירה, באתי לעולם כשהיה כבר בגיל כמעט מתאים להיות לי לסב. אך מעולם לא חשתי בפער הגילים שבינינו. זוכרת אני את אבא, בימי ילדותי. קשורה הייתי אליו בכל נימי נפשי, ותמיד קסמה לי דמותו. הוא ידע לחדור לעולמי, עולם הילדות, כאילו מעולם לא שכח את ילדותו הוא. ישר־דרך היה ודבק בעקרונותיו. עולמו — עולם הרוח היה, לחמרגות ולכסף לא ייחס חשיבות מרובה. היה בוגר הסמינר למורים בבית־הכרם ועסק מספר שנים בהוראה, אך השחפת שפגעה בו הובילה אותו אל עבודתו בלשכת המס המרכזית בוועד־הפועל, שם עבד כשנולדתי, ומשם גם פרש לגימלאות.

אבא, לא היה מחנך שלי במובן הרגיל של המלה. התחנכתי על עצם אישיותו. דמותו השקועה בקריאה ועיון בספר, כשהוא ממולל את שעריו באצבעותיו, הקרינה אלי את אהבת הספר. הסיפורים שסיפר לי בילדותי היו ברובם מסיפורי התנ"ך. הוא היה מספר מעולה, ועד היום זוכרת אני את הדמעות שהתגלגלו מעיני ואת לבי שנצטב לשמע הקטע בו מכרו האחים את יוסף. מעולם לא הרים עלי את ידו או את קולו. לכן זכורה לי היטב הפעם היחידה שנוף

בי — בצדק. הייתי ראויה לכך. חברותי וחברי אהבו לבוא אלי ולשמוע את סיפוריו. גם לאחר שגדלתי, היו ממשיכים ילדים קטנים להכנס אלינו כדי לבקר אותו. הוא היטיב להבין לנפשם וקסם להם בסיפוריו ובתשומת הלב שהקדיש להם.

לא רק פעוטים ביקרו בביתנו, גם בני נעו־רים. אם נזקקו לספר כלשהו, לעזרה בהכנת שעורים, לעצה טובה — תמיד פנו אל אבא שהתמצא בכל וידע הכל. אבא היה במהותו מה שמכנים „תלמיד חכם“. עוד מתקופת לימודיו בחדר בעיר הולדתו זווהיל הצטיין בכל. היה בקי, כאשר בגר, בחכמת היהדות והעמיק לחפור בה. בעמקי נפשו, נפש החלוץ החילוני שמרד במוסכמות והאמין בציונות ובסוציאליזם, נוסח חלוצי עליה ב'. היה שילוב מושלם בין שתי התורות גם יחד. הוא האמין בערכי היהדות הצרופה, המטיפים לצדק ולשוויון, אהב את המסורת היהודית, את הפולקלור היהודי, והיו לו פרושים והארות משלו על התנ"ך. לאור ערכים אלה גדלנו גם אנו, בנותיו. העריך את תקופת החסידות בתחילת דרכה בחיי העם ואחדים ממאמריו על החסידות בוהלין פורסמו גם בחוברות „ילקוט ווהלין“.

עם היותו איש רוח וספר, היה גם איש מעשה. הוא נרתם לפעילות ציבורית שגולה לא מעט מומנו הפנוי, היה פעיל בסניף מפא"י בחולון, תקופה ממושכת כמזכיר הסניף, כשופט במשפט חברים, ובכמה תפקידים אחרים. ביתנו שימש לא פעם בית ועד לפעילים ולישיבות. צעירים

את כולם אל הרחובות. נישגשתי בשקט אל הורי, הערתי אותם, ובישרתי להם את הבשורה. וכך זכיתי לכינוי זה, שמילא את לבי בעליצות. בתמימותי הילדותית האמנתי באותו לילה, ש- יותר לא יהיה עצב, לא יהיו צרות, הכל יהיה רק טוב ויפה והכל יהיו מאושרים. היום, ממרחקי הזמן והבגרות, נהירים לי יותר תענועי ה- גורל — ועד כמה ספגתי בבית אבא את אהבת העם והארץ, עד כדי עירוב מלא בין גורל העם וגורלנו הפרטי.

כשבגרתי והצטרפתי לקיבוץ, אבא היה מאוד גאה בכך. תמיד חשתי, שדרכי הוא מרגיש שיש לו חלק בכל אשר מתהווה ומתרחש אצלנו. עם נכדיו יצר קשר אמיץ והם אהבוהו וכיבדוהו לאין ערוך. גם לעת זיקנתו נותרה נפשו צעירה. הוא לא נכנע למגבלות בריאות ותמיד היה משיב לשאלות „מעולם לא היה טוב יותר“ („טובה בריות גופא עם נהורא מעליא“ היה עונה לי על שאלה זו. — נ. ל.), והיה בתשובה זו קצת מן האמת והרבה מן ההומור. צעיר בני, שמלאו לו לא מזמן שתים-עשרה והוא נכנס לשנת הבר-מצוה שלו, הביע משאלה לעלות לתורה על יד הכותל. כשתמהנו היאך הגיע לרעיון זה, שהרי אחיו הגדולים לא ביקשו זאת, ענה „אני סבור שסבא היה מאוד רוצה בזה“.

והרגשתי כאילו שהרוח ששררה בבית אבא שוב באה להיטיב עמו כבימי ילדותו הרחוקים.

וצעירות מתנועות הנוער היו באים לשאול עצה מפיו ועזרה, ואף את בני עדת השומרונים זוכרת אני מבקרים בביתנו.

אך יותר מכל נחרתו בזכרוני דמויות „העולים החדשים“ — ניצולי השואה שהיו באים לבקש את עזרתו, או למצוא את אוננו הקשבת. הייתי שוכבת במיטה בחדר בו ישנתי, שרק וילון שעל הפתח הפריד בינו לבין החדר בו ישבו הורי ואורחיהם בביתנו בן שני החדרים, ושומעת את סיפוריהם מסמרי השיער, שסופרו לרוב בידיש. עד היום מיחסת אני את מידת הבנתי בלשון הידיש, לרצון העז שהיה לי לשמוע עוד ועוד קולות אלה, שהחדירו אל עולם ילדותי התמים את הזוועות שעברו היהודים האלה. גם סיפורי גבורה שמעתי. הזוג ביילסקי, מחברי הספר „יהודי היער“ היו מבאי ביתנו וידידים טובים של הורי. תודעת השואה וזהותי היהודית, נחרתו אצלי עמוק באותה תקופה. הייתי אז כבת שמונה, והייתי גאה בהורי, שידעו לעזוב את הגלות ולמנוע ממני ומאחותי את הגורל המר והנמהר ההוא...

„מבשרת ציון הקטנה שלי“ — היה השם בו כינה אותי אבא מהלילה בו הוחלט באו"ם על הקמת המדינה. ההצבעה נמשכה אל תוך הלילה, רדיו טרם היה בבית, והורי חזרו מ- בית השכנים ושכבו לישון. התעוררתי לשמע קולות השכנות שקראו זו לזו מבעד לחלונות ובישרו בצהלות שמחה את החדשה שהוציאה

פון וואלינער פאלקלאר :

משה יוז

א מבין אויף שיקסעס

איינמאל געשטאנען מיט א חבר נעבן איר שטוב און מיר האבן געשמועסט מיט איר.

אלתר-פרץ, דער מלמד, איז פארביי געגאנגען און זיך אָוועקגעשטעלט נעבן אונדז. ער האָט געט-ראָגן אויף זיין נאָז אַ פאַר מאָדנע ברילן — איינע איז מיט אַ בלעכל און די צווייטע מיט אַ לעכל, אַן אַ גלאָז.

„צו וואָס דאַרפט איר די ברילן ר' אלתר-פרץ? זיי נוצן דאָך נישט!“ — געב איך אים אַ פרעג.

„נא, אַלץ בעסער ווי גאַרניט“ — ענטפערט ער. כ'האָב אים פאַרשטאַנען. קיין אַפּטאַמעטריסט אין אין סאַרנע נישט געווען און מ'האָט געדאַרפט פאַרן קיין ראווניע. איז נישטאָ קיין צייט און דער עיקר, ס'זענען נישטאָ די פאַר גראַשן.

מיין חבר איז דערווייל געשטאַנען אומגעדולדיק

די סאַדאַווע גאַס אין סאַרנע איז באַקאַנט געווען מיט אירע חדרים פון די דריי מלמדים: יאָסל משיח, חיים האַלאוועשקע און אלתר-פרץ, ווי אויך מיט אירע דריי, נישט-ידישע, שכנים: דער אַגראַדניק באַלאַבשקאָ, וואָס האָט אונדז באַזאָרגט מיט אַלערליי גרינוואַרג, בפרט מיט זיינע רויטע פאַמעדאַרן; די סעדערין פעדצאַוואָ, זי האָט אונדז מהנה געווען מיט אַלערליי פרוכטן און אַפילו וויימפעלעך, טרוסקאָווקעס און וואָס נישט. די דריטע שכנה איז געווען די טשעסקע, וואָס איר זון האָט געהאַט „גאַלדענע הענט“ און אַלץ האָט ער געקענט מאַכן און פאַריכטן. אַ טאַכטער האָט זי אויך פאַרמאַגט, אַ זעכצן-זיבעצן יאַריקע, בלוט מיט מילך און האַניק. אַ קראסאָוויצע וואָס איז ווייט צו זוכן.

ווי אַ שכן, אַ שטוב אַקעגן אַ שטוב, בין איך

אלתר-פרץ איז געשטאנען נאך א צוויי-דריי מינוט, מיך א קנופגעגבן אין באק און געזאגט: „מיט שיקסעס האב איך זיך קיינמאל נישט פאר-נומען, אבער א מבין אויף שיקסעס בין איך דווקא יא!“

און מיר געבעטן כ'זאל זאגן מיין שכן, אלתר-פרץ, ער זאל אוועקגייען. כ'האב עס פארשטייט זיך נישט געטאן. האטער אליין זיך געווענדעט צו אים און געזאגט:

„ר' אלתר-פרץ, מ'רעדט דא וועגן שיקסעס, ס'איז נישט פאר אייך.“

ס'איז דא א גאט אין הימל

אין איין שיינעם פרימארגן, האט מען פונעם הויף מודיע געווען, אז דער פרץ איז געשטארבן. שרה-ביילע האט דאס זייער שווער אויפגענומען, ווייל זי האט געוואוסט אז דעם פריצ'עס זיך זענען גרויסע שונא-ישראל און זי האט שוין מער נישט וואס צו טאן דארטן און בלייבט אן פרנסה.

יידן אין סארנע זענען געווען צופרידן וואס דער רבנו-של-עולם האט צוגענומען אזא שונא-ישראל. אלע באקאנטע פון שרה-ביילע, שכנים און קרובים, זענען געקומען טרייסטן שרה-ביילע און געבן פארשיידענע עצות, נישט געשטויגן נישט געפלווגן און איר געהאלפן קרעכצן.

שרה-ביילע האט אויסגעהערט די אלע קרעכצער-רייען און רעדערייען, איז זי שטארק מיד געווארן און האט א זאג געטאן: „מ'דארף זיך נישט אפלאזן, מ'דארף נישט זארגן, ס'וועט נאך זיין גוט, ווייל ס'איז דא א גרויסער גאט אין הימל אויך אן אייער...“

שרה-ביילע האט יארן-לאנג באזארגט דעם סארנער פריץ און זיין הויף מיט אייער און יעדן פרימארגן פלעגט מען אין זעען גיין צופיס, מיט צוויי גרויסע קאשיקעס פול מיט אייער צו דער „אימעניע“, וואס האט זיך געפונען אין עק שטאט.

שרה-ביילע האט געהאט פון דעם א שיינע פרנסה און אפילו אויסגעהאלטן איר גאנצע משפחה. א גרויסער שונא-ישראל איז געווען דער פריץ און אלע האבן געציטערט פאר אים אימת מוות, דערצו נאך איז אין הויף געווען א הונט, א כלב שבכלבים, גאט זאל נאר שומר ומציל זיין. דעריבער איז דארטן, א יידישע פוס, קיינמאל נישט אריינגעטראטן.

שרה-ביילע אבער, וואס איז געווען א גאנצער בוך בית ביים פריץ, פלעגט מען האבן פאר איר א באזונדערן אפשיי און אפילו דער הינטעשער הונט, וואס איז געווען גרויס ווי א וואלף, האט איר גוט אויפגענומען און קיינמאל נישט געהאנקעט אויף איר.

פראגרעס

מאכט זיך, און יאסל-בערל האט געדארפט אוועק-גיין אויף עטלעכע שעה, עפעס מסדר זיין, און זיין פלוגיטעט לאה איז אריין אין געשעפט, און ווייל זי איז שטענדיק געווען פארנומען מיט איר הכנסת אורחים האט זי נישט געוואוסט וואס איז יא דא אין געשעפט און וואס איז נישטא.

לייבל דער לץ האט באמערקט אז יאסל-בערל גייט אינמיטן-דער-וואכן שבתדיק אנגעטאן, האט ער פארשטאנען אז יאסל-בערל וועט אוודאי נישט זיין עטלעכע שעה אין קראם און ס'זיצט דארטן זיין פלוגיטעט לאה, וואס האט נישט קיין אונג וואס ס'איז דא אין קראם.

לייבל דער לץ האט באד געפונען א יינגל, אים געגעבן א פאר קאפיקעס ער זאל גיין אין קראם קויפן א לויט פראגרעס, דאס יינגל האט לאנג געווארט אין קראם, ווייל לאה האט נישט געפונען אט די סחורה.

דערווייל האט זיך לייבל לץ באזארגט מיט צוויי אנדערע ליידיקגייטערס און זיי געבעטן אז אייער זאל בעטן קויפן ביי לאה'ן א פונט פראגרעס אין

יאסל-בערל פון דער וועסאלער גאס אין סארנע איז געווען, א בכבודיקער ייד, א גבאי אין שיל. שבת און יום-טובים האט ער זיך פארנומען מיטן רבש"ע, קהל און מיט זיך. אבער א גאנצע וואך איז ער געווען פארנומען אין זיין קלייטל פון פינצטער ביז פינצטער.

דאקעגן זיין פלוגיטעט לאה האט זיך פארנומען מיט העכערע זאכן: דער סאמאוואר האט ביי איר שטענדיק געזשומעט, און אויפן טיש איז שטענדיק געווען ברויט מיט זאלץ און א מעסער, מ'זאל אויך קענען מאכן א מוציא און עפעס נאך צו דערקוויקן דאס הארץ — א הייסע ווארעמע גלאז טיי און צובייסעכץ און אפילו א ראסל-פלייש פאר א בכבודיקן אורח, נישט נאר פרייטיק מיט א פרישע חלה, נאר אפילו א גאנצע וואך מיט ברויט וואס די אייגענע הענט האבן געבאקן.

שבת איז שוין נישטא וואס צו רעדן. שטענדיק זענען געווען אייניקע אורחים ביי איר. פלעגט זיך דאריבער נאר יאסל-בערל פארנעמען, אייער אליין, א גאנצן טאג אין קראם.

ווהלינאים במסה ובמעש

צבי רזניק

מוניה מרדור ז"ל

מוניה מרדור (1913—1983) היה בוגר גימנסיה „תרבות” ומראשי „השומר הצעיר” בקובל. ב-1933 עלה ארצה ומיד התנדב ל„הגנה”. גוייס למגננון הקבע (1936) ושימש בתפקידי פיקוד במחוז חיפה. לימים מונה סגן מפקד מחלקת התעופה (במחתרת) ב„הגנה” — במסגרת ובכיסוי של הקלוב לתעופה בחיפה. בשנת 1938 הועבר מוניה כמפקד הפלוגה המיוחדת (פו"ם) שפעלה נגד מבצעי הטרור העברי ונגד מדיניות „הספר הלבן” של הבריטים. השתתף בפיצוץ המפורסם של בית המוכתר בסעסע.

עם החמרת החוקים נגד העליה הותקפה ספינת המעפילים „אגיוס ניקולס” ע"י משטרת החופים של ממשלת המנדט. אז התחילה מלחמת הישוב על עליה ב', בפיצוץ צינור הנפט של בתי הזיקוק בחיפה וגיוסם של שליחי הארץ בחו"ל והפלוגה הימית. ב-1940 קיבל מוניה רשיון טיס מידי הבריטים והיה בין הטייסים היהודים הראשונים בארץ.

בשלהי אותה שנה נתפסו שלוש אניות עם עולים ע"י הבריטים והובאו לנמל חיפה. הבריטים תכננו לרכו כ-1800 עולים משלוש האניות באניה „פטריוט” ולגרשם מהארץ. ההגנה החליטה למנוע את הפלגת האניה. מוניה החדיר

מוקש לאניה. המוקש הופעל והאניה התהפכה על צידה.

באותה שנה פיקד על מבצעים מיוחדים ואירגן גדודי חי"ש (חיל שדה) בנפת חיפה והמפרץ, גייס מתנדבים ליחידות הראשונות של הפלמ"ח ועסק בפעולות רכש, שעמדו אז בראש דאגותיה של „הגנה”.

ב-1943 הוצב מוניה מטעם „הגנה” במוסד

דעם צווייטן האט ער אנגעזאגט ער זאל אריינגיין שפעטער, און בעטן א פוד פראגרעס. לאה האט זיך פארמאטערט זוכנדיק דעם „פראג-גרעס” און ניט געפונען.

אז יאסל-בערל האט זיך צוריקגעקערט אין קראם האט אים לאה באגעגנט מיט א פזמון, אז ער פארלאזט און פירט ניט גוט דאס געשעפט און מ'דארף די קראם בעסער אפהיטן. „ווייל, יאסל-בערל, זאלסט וויסן אז זייער א סך האבן געוואלט פראגרעס. איינער האט געוואלט אפילו א גאנצן פוד, און כ'האב דאס ניט געפונען אין קראם.” יאסל-בערל האט באלד פארשטאנען, אז דאס דארף זיין לייבל דעם לץ'ס ארבעט און איר בארויקט:

„לאה-לעבן, זאלסט וויסן, אז פראגרעס איז אזא ארטיקל, וואס אפילו אין ווארשע איז עס ניט צו קריגן.”

*

(על חרות, שחיברו ליצני העיירה ולדימרץ בעונת הלימודים לפני חג הפסח).

„שובי שובי השולמית ונחזה בך”...
נכנס זיידל השמש.

„שובי שובי ונחזה בך”.

זיידל אומר „א גוטע וואך!”

מה תחזו בשולמית?

מה רצונך זיידל השמש?

„כמחולת המחניים.

באתי להזמין אתכם לתנאים.”

הרב משה שליטא, ירושלים

של מוניה היתה הפיקוד על מערך המשק לשעת חירום (מל"ח).

בשלהי 1978, לאחר 45 שנות שירות ב"הגנה" ומערכת הבטחון פרש מוניה ממושרד הבטחון ויצא לגימלאות.

בשנת 1980 העניק ראש-הממשלה, מנחם בגין, למוניה פרס בטחון ישראל תש"מ על מפעל חייו ועל תרומתו למערכת הבטחון. ב-1981 זכה בפרס לספרות צבאית ע"ש יצחק שדה על ספרו, "רפאל".

כגימלאי התמסר מוניה לפעולות התנדבות להנצחת חקר ההעפלה על שם שאול אביגור; שיקום חלקת הקברים של חללי "פטריו" בבית העלמין בחיפה ודאגה להנצחתם כחללי מלחמות ישראל וכן שיחזור, גבעת הקיבוצים" ושימור האתר, בו היה בתקופת ה"הגנה" מפעל תת-קרקעי של תע"ש — כמרכז חינוכי למורשת תולדות ה"הגנה".

מוניה סיים את חייו בצל החשאינות כדבר הפתגם האנגלי, "חיילים ותיקים אינם מתים לעולם כי אם נמוגים". מוניה נלקח מאתנו והוא רק בן ע"ב.

"ספרו של מוניה מרדור, שליחות עלומה" — כתבו בהקדמתם שאול אביגור וישראל גלילי — "עשוי למלא שליחות מחנכת בקרב העם, הנוער וצה"ל... מבעד לסיפורו הענייני ניבטות אלינו ההתמכרות שבהתנדבות, סגולת האחריות האישית, חרדת-תמיד לקנה-המידה המוסרי וזיקת-תמיד לגרעין, לעיקר — לתעודה המרכזית, אשר למענה ראוי והכרחי חירוף-הנפש".

יוצאי קובל לדורותיהם גאים באחיהם, החייל האמיץ ואיש החזון ואשר המוסר היה גר לרגליו כל הימים — מוניה מרדור ז"ל.

לעליה ב' — כממונה על העגלה ממצרים, לבנון, עיראק ופרס. שם הקים תאים ודאג לחימוש חבריהם בנשק מהארץ. הוא השתתף במשלחת שהביאה אמבולנסים לטהרן, כשי לצבא האדום שלחם בנאצים. עמד בראש פעולות רכש בלתי-ליגלי בארץ ובחו"ל.

באפריל 1948 פיקד מוניה באיטליה על מבצע טיבוע האניה "לינו" שהובילה משלוח גדול של נשק מצ'כיה לסוריה. במקביל העבירו מש"לוחי נשק דרך הים לגמל ת"א. עם רדת החשכה היו האניות מתקרבות לחוף ת"א ושם היו פורקים את הנשק והתחמושת. בראש המיבצע בארץ עמד סא"ל פנחס ואזה ז"ל מקיבוץ רוחמה ועזר על ידו אהרון קפשוך — שניהם יוצאי קובל. הם פעלו ימים ולילות תחת הפצצות המצרים — בקור רוח והעזה למופת. שניהם הלכו לעולמם ללא עת. יהיה זכרם ברוך!

ב-15 במאי 1948 הוצב מוניה לחיל-האוויר והוטל עליו להקים את להק המטוסים הכבדים ולפקד עליו. הלהק ערך מיבצעי תובלה והפצצה במשך כל ימי מלחמת העצמאות והיווה לימים גרעין של "אל-על".

ב-1949 מונה מוניה מפקד חיל-הים. לאחר מכן גוייס למשרד הבטחון ודוד בן-גוריון שם אותו למנהל אגף מחקר ותיכנון.

בחופשתו, בשנת 1957 כתב את ספרו, "שליחות עלומה". נקרא לשוב למשרד הבטחון והוצב בראש הרשות לפיתוח אמצעי לחימה ("רפאל").

ב-1961 שוגר בהצלחה שביט 2 בנוכחות ראשי המדינה, ראשי "רפאל", אנשי העתונות, תחנות רדיו והטלוויזיה. ברחבי העולם ניתן פרסום נרחב לשיגור שביט 2. משימתו האחרונה

באירגונים

מסיבת יובל באירגון יוצאי לודמיר

ב-30.4.1985 התקיימה מסיבת יובל לאירגון. ציפו גם לבני דור שני שנולדו בארץ ויודעים על לודמיר מפי "השמועה" בלבד. מסיפורי הוריהם. ואכן היתה הפתעה לטובה. האולם היה מלא. באו מכל הארץ, בנעריהם ובזקניהם. גם בני דור שלישי.

אירגון יוצאי לודמיר הוא האירגון הווהלינאי הראשון שהוקם בארץ, לפני חמישים שנה ומעלה. חברים יקרים כבר אינם בחיים, ואחרים עדיין ממשיכים, בצוותא עם פעילים חדשים. יו"ר האירגון הישן, בוניא בירמן, מיוזמי הקמת האירגון, ממשיך בעקשנות ובהתמדה בחפיקדו עד היום הזה. הרבה יוצאי לודמיר חיים בחו"ל, בעיקר בארה"ב ובקנדה, וגם שם קיימים אירגונים המשתפים פעולה עם האירגון בישראל. בין היתר תרמו אמבולנסים למגן-

דוד-אדום ולבתי אבות "משען".

את מסיבת היובל הינחה הח' עזרא ניר ונשא דברים הח"ח ב. בירמן, אברהם חיים חזנוולד, זאב ויינר, ממש, נפתלי ברייהודה ועוזר ליבר, המסיבה הסתיימה בשירה בציבור.

באירגון יוצאי סרני

השנה התקיימו רוב האזכרות באולמי היכל יהדות ווהלין. אחת הצנועות אך המרשימות היתה של יוצאי סרני (בט"ז באלול תשמ"ה). אנשי סרני אינם נוהגים להכביר מלים באזכרות. אך כל מלה — בסלע. מעשי-חושב. ניהל את האזכרה יו"ר האירגון וחבר הנהלת האיגוד העולמי מר יחיאל פרישקולניק, שבירך עם פתיחת הערב את הבר ההנהלה הוותיק מאז ועד היום, שהיה בין מיסדי האירגון, מגר. משה יוז, בהגיעו לגבורות. בחלק המקרא האמנותי קראו משירי העיירה ובית אבא (ביידיש) מאת הלן בורקו.

מתוך דברים בעצרת זכרון בהיכל יהדות ווהלין בשלושים למותו של זאב אביתר-אפטר ז"ל

אברהם ירון:

מותו של זאב ז"ל בא עלינו כחתף וננסה לפיכך רק להסיח לעצמנו ככל שרק הזכרון יסייע לנו בכך.

זאב נולד למשפחה ברוכת ילדים אך לא ברוכת שפע. הוא ידע ימים קשים עוד בבית אבא ונשא אותם בלבו כמשא-מועקה במשך שנים.

כאשר נוסד ארגונו כאן בארץ, ניתנה לו ההזדמנות להשתחרר מזאת קמעא. אך נחזור לימים ראשונים.

פעילותו הציבורית של זאב ז"ל מתחילה בשנות העשרים — עוד שם בעיירה הקטנה הושט. עיירה יוצאת דופן לעומת עיירות ב"גודלה ואולי אפילו גדולות ממנה בהרבה, כי היתה זו עיירה עם "יהוד".

זכורים לנו ה"חדרים" הרבים שהיו בעיירה, גן הילדים העברי שנוסד בשנות 17—1916, בית הספר העברי הראשון שגם הוא נוסד בערך באותן השנים וכן הפעילות הציונית והציונית-סוציאליסטית, וחלוצים ראשונים שעולים מהושט לפלשתינה כבר בשנות ה-20. ונציין גם כי בשנת 1922—1923, נוסדה בהושט הסתדרות הנוער הראשונה, השומר הצעיר. ואלה שהת-ייצבו בראש תנועה זו, לא היו בחינת "ממשי-כים" — הם היו המייסדים והמעצבים. היו אלה בני דור חדש אשר נטלו על עצמם תפקידי מחנכים ומדריכים לבני גילם ולדור הצעיר ש-לאחר מלחה"ע הראשונה.

בין קבוצת המייסדים, אנו מוצאים את זאב ז"ל. אנו מוצאים אותו בין העומדים בראש הסתדרות זו או כפי שקראו לה אז, בראש ה"קן". ולא רצינו בכך אלא לקבוע ציוני דרך ותאריך בחייו ובפעילותו הציבורית של זאב ז"ל.

קבוצת המייסדים של תנועת נוער זו, מנתה אולי חמשה-ששה חברים וזכורים לנו שמות כמו: אברהם-הירש קאריןמאן, חיים גרבר זכרונם לברכה, וייבדל"א: מאיר מאליס וזלמן פרס הנמצאים עמנו בארץ ויחיא קסל בארה"ב. ואף שלכולם אותן הזכויות בייסוד הקן ורב היה חלקם בעבודתם המסורה למען התנועה, לא נטעה אם נאמר שהבולט ביניהם כמוביל וכצועד בראש היה זאב. ואין הדברים נאמרים

כאן בבחינת "ושבח אני את המתים אשר כבר מתו" כדברי קהלת, כי אם עובדה אשר נחרתה בזכרוננו.

מאז נמשכה פעילותו המתמדת עד לעלייתו עם משפחתו ארצה בשנות השלושים והוא כבר מוכר לנו כעסקן ציוני-ציבורי, בעל שיעור קומה. חיינו בארץ, בחלק משנות השלושים, התנהלו כמעט על מי מנוחות. כל אחד מאתנו היה עסוק בהתבססות. בקשר עם "שם", עם "הבית הישן". ולא היתה כל סיבה אשר תוביל להקמת ארגון של בני עירנו ולפעילות ציבורית כלשהי. וכך עד שפרצה המלחמה. וכאשר, לאחריה, הת-חילו להגיע אלינו בשורות איוב, וכן ידיעות מקוטעות על בני עיר ניצולים שנמצאים בשטח הרוסי — נוצר מצב אשר חייב הקמת ועד פעולה, לשם יצירת קשר עם הניצולים ולסייע בידיהם. ואת מי אנו מוצאים בראש ועד-הפעולה שקם ביוזמתו של זאב ז"ל אם לא אותו עצמו? הוא שהניח היסוד לאיגון יוצאי הושט ביש-ראל ועמד בראשו וגשא בעולו מיום היווסדו ועד ליומו האחרון.

הוא שייסד את קופת הגמ"ח, את "קרן-סעד", קרן מילגות, קרן להלוואות קצרות מועד, כלו-מר פעילות ענפה של קרנות כספיות אשר מעטים מיוצאי עיירות בגודל של הושט זכו להן.

אבל לא בכך טמון סוד הקיום והפעילות של קרנות אלו במשך 35 שנה, כי אם בסוד הדאגה והשמירה לקיומן והמשכיותן. זאב ז"ל היה ה-שומר והנוטר בשער האיגון ובשערי הקרנות משך 40 שנה יומם וליל.

במסירות, בנוקשות וברכות, ובלב מבין הוא שמר על הכל. הוא לא נרתע מבקורת, כי חי בהרגשה, שדרכו והחלטותיו הן לטובת הקרנות ולטובת הנהנים גם יחד.

לא תהיה זו מליצה סתם החרוטה על המצבה "רב חסד". תמיד כירסם הספק בלבו שמא העזרה המוגשת מקרן סעד, אינה עונה מספיק לצרכיו של הנהנה.

בדרך זו הוא מצא לעצמו אפשרות מסויימת להתפרק מזכר הימים הקשים שעברו עליו ושהעיקר עליו בבית אבא.

שלא ידע לאות בעבודתו למעננו. לא הצלחנו להתגבר על רגעי המבוכה והשפל שבעשייה, לזמן את בני עירנו לעלייה מסורתית זו. ולא נשאר לנו אלא לבקש מחילה מקדושינו על שלא פקדנו אותם השנה.

מחדלנו זה יירשם לזכותו של זאב ז"ל. הינדה היקרה, דבורה, גולדה, חנינא, פסיה, נירה, חיים וטל, נכדים ונינים וכל יתר בני המשפחה — אין מלים בפינו לנחם אתכם. העובדה שהתכנסנו כאן הערב להתייחד עם זכרו של זאב ז"ל והתקוה שליוצאי הושט יעמדו הרצון והתבונה להנציח את שמו הנצחה הולמת לכבודו ולזכרו — יהיו לכם כל אלה נחמה פורתא ולא תדעו דאבה עוד.

ויאמר: לא רק זאב ז"ל היה העסוק היחיד בצרכי-ציבור. כל הבית היה נתון וטובל בתוך זה. בעשייה למען הכלל.

ביתם של זאב והינדה תבדל"א היה בית פתוח לכל במובן המסורתי של הושט. והלבבות בו פתוחים והאזניים קשובות גם לשמחה וגם לצערם של הבאים.

הוא יחסר לנו כאן בארץ והחלל שנוצר בארגונו עם מותו, כבר היה מורגש מרגע שעזב אותנו והלך עולמו.

אם השנה לא התקיימה התכנסותנו ליד מצבת הזכרון של קדושי הושט, הרי זה משום שנת-ייתמנו פתאום מהיד המכוונת ומהדאגן הנצחי

החשובים והפעילים ביותר בהנהלת האיגוד ולא ידע לאות.

במשותף עם הפדרציה של יהודי ווהלין בניו-יורק, אשר התארגנה בהשפעת אנשי האיגוד בישראל הוחלט להקים, בכוחות משותפים, היכל לתפארת לזכר יהודי ווהלין שהושמדו באכזריות ע"י הגרמנים והאוקראינים בשנים 1941—1944. ושוב נפתח פתח רחב לפעילות מעשית ורבתי-היקף של זאב אפטר. כגזבר הנהלת האיגוד נפלה לידי המשימה הקשה של ביצוע בניית בית בגבעתיים כאחראי כמעט בלעדי לריכוז האמצעים למטרה זו. הפדרציה בניו-יורק נטלה אמנם חלק נכבד באיסוף כספים, אך עיקר העול של מלאכת הבניה נפל רובו ככולו על זאב אפטר וכן, יחד עם אבטיחי ז"ל, היה הרוח החיה באיסוף התרומות. זאב אפטר ז"ל היה זה שעמד במשא-ומתן עם הקבלנים והאדריכלים ודאג לעריכת החוזה בעזרתו ובהדרכתו של חבר ההנהלה, עו"ד ז. רוזובסקי. זאב אפטר בילה ברוב תקופת הכניה בשטח והשגיח בשבע עיניים, תוך שהוא מזניח את ביתו ומשפחתו בגלל עיסוקיו שהיו כרוכים בבניית ההיכל. הוא הגה יחד עם אחרים את הרעיון של בניית מספר רב של חדרי הנצחה בהיכל לזכר קהילות ווהלין ומימונם, חלקית או מלא עם ארגוני ווהלין בארץ ובחו"ל. מיבצע רכישת חדרים בהיכל הצליח ביותר וסייע לסיום בניית ההיכל. שמו של זאב אביתר-אפטר ז"ל יהיה תמיד קשור בהיכל יהדות ווהלין ובני ווהלין בישראל ובארצות חוץ ידעו תמיד להעריך את פעלו. יהי זכרו ברוך!

חיים פינקל:

זאב אביתר אפטר ז"ל היה יו"ר ארגון יוצאי הושט וחבר ההנהלה לשעבר והגזבר הראשון של איגוד יוצאי ווהלין בישראל. הצטיין כל חייו בפעולות ציוניות וציבוריות בלתי-פוסקת ב-עירתו ובארץ, מראשיני העולים מהושט. עם תום מלחה"ע השניה, כאשר התחיל גל העליה של פליטים ניצולי השואה (מיהודי ווהלין), הוקמו בארץ ארגונים של יוצאי עירות ווהלין וביניהם ארגון יוצאי הושט, בראשותו של זאב אביתר-אפטר הפעיל והמדרבן אחרים לפעילות. המטרה היתה, בראש ובראשונה, לעזור ולהקל על קליטת עולים ניצולי השואה. אפטר התגייס במלוא המרץ לפעילות זו, שראה בה עבודת קודש, וכך התגלה כצועד בראש המחנה. עיקר פעילותו בארגונו הושט היה הקמת קופת גמילות חסדים, קרן להלוואות קצרות-מועד וקרן מילגות. כנסי יוצאי עירו וכנסי ילדים שאירגן עוררו התפעלות והכרזו עמוקה בין בני עירו ואצל רבים מידידיו ומכריו. אך בשבילו לא היה די בכך, וכאשר עלה הרעיון של בניית היכל הנצחה לזכר יהדות ווהלין שנכחדה, היה בין המייסדים הראשונים של האיגוד העולמי של יוצאי ווהלין. ויחד עם הוגה הרעיון אריה אבטיחי הבלתי-נשכח, האדריכל יונתן שלאייק, צבי ברגר ומשה בורקו, כולם זכרונם לברכה, דאגו לאירגון קבוצת אנשים מייסדים ש-דאגה לעורר את בני ווהלין בארץ ובארה"ב ולעודדם לפעילות, להתומה ולבנית בית, שישא את שם הקדושים בני ווהלין. אפטר היה אחד

מישא וויסמאן (מאנטרעאל)

פלוצימדיקער טויט פון הרב יצחק-לייב העכטמאן ז"ל

א (וואלינער) מנהיג פון קאנאדער יידנטום

דער שפיץ פון ועד העיר און ועד הרבנים איינע פון זיינע ערשטע אויפגאבן איז געווען אויסשפרייטן א נעץ פון כשרות אין פארשידענע יידישע אינסטיטוציעס, האטעלן, אין זומער-לאגערן פאר קינדער, רעסטאראנען און יידישע פאבריקן וואס פראדוצירן פארשידענע שפיץ-פראדוקטן, וועלכע טראגן דעם עטיקעט M.K. (מאנטרעאל כשר). מ'קאן זיי געפונען אין פארשידענע יידישע ישובים אין דער גארער וועלט.

דאס איז געווען, ווי געזאגט, איינע פון זיינע ערשטע אויפגאבן. אבער הרב העכטמאן האט זיך דערמיט ניט באגנוגט. גאנץ שנעל האט ער אנגעהויבן א פארצווייגטע טעטיגקייט אויף א סך אנדערע יידישע און נאציאנאלע געביטן וועלכע האבן זיך אויסגעשפרייט ווייט איבער די גרעניצן פון מאנטרעאל און אים פארויכערט א בכבודיקן ארט צווישן די מורחיי-מנהיגים און קאנאדער יידנטום. פאפולער געווארן אלס רע-ליגיעזער-וועלטליכער און נאציאנאלער ייד מיט ווארימע געפילן פאר מדינת ישראל און פארן רוסישן יידנטום. ער האט אויך רעפרע-זענטירט מאנטרעאלער יידנטום ביי רעגירונגס-אינסטאנצן אין פארשידענע וויכטיקע געלעגנ-הייטן. a Man for all season's ווי מ'זאגט דא. אונטער זיין פירערשאפט איז געשטיגן דער פרעסטיזש פון ועד הקהילה אין מאנטרעאל, וואס איז מיט א מאל ארויף אויף דער יידישער וועלט-מפה.

זיין אונדערמיטליכע ארבעט לטובת דאס סאוויעטישע יידנטום איז אינגיכן אנערקענט געווארן אויך דורך ניט-יידן. ער האט אויפ-געבויט א בריק צווישן קאנאדער און סאוויע-טישן יידנטום. ער האט געדרוקט אין מאנטרעאל סידורים, הגדות און חומשים מיט רוסישער איבערזעצונג און זיי אן אויפהער איברגעשיקט קייט רוסלאנד. געשיקט פארשידענע תשמישי קדושה פאר יידישע קהילות אין ווילנע, מאסקווע, ריגע, אדעס, קיעוו און נאך. אויך מלבושים, מצות, פעקלעך שפייו.

מיר זענען געווען גוט באפריינדעט. כ'האב אים זייער געשעצט און געליבט סיי אלס ווארי-מער וואלינער ייד און לאנדסמאן, סיי געזעל-שאפטליך אלס עקזעקוטיווע-מיטגליד פון ועד-

קאנאדער יידנטום בכלל און די יידישע קהילה אין מאנטרעאל בפרט זענען פאריתמוט געווארן פון איינעם פון די חשובסטע מנהיגים דא: הרב יצחק-לייב העכטמאן ז"ל. גערופן געווארן אין פמליא-של-מעלה א טאג נאך תשעה-באב נדחה (י"א אב תשמ"ה — 29.7.1985). דער נפטר איז געווען עקזעקוטיוו-דירעקטאר פון ועד הקהילה און ועד הרבנים דמונטריאל במשך כמעט 30 יאר און פארנומען א בכבודיקן ארט אין דער מנהיגות פון קאנאדער יידנטום. געבוירן איז הרב העכטמאן אין שטעטעלע רובלע וואלין און געלעבט, פאר דער צווייטער וועלט-מלחמה אין סארנע, ווו זיין פאטער הרב ר' משה חיים איז געווען סארנער רב און דיין.

אין 1939, ווען די דייטשן האבן אריינגע-מארשירט קיין פוילן, איז הרב י. ל. העכטמאן ז"ל אנטלאפן דורך ווילנע קיין יאפאן און אנגעקומען ענדליך קיין שאנכאי מיט נאך תלמידים פון דער מירער ישיבה. דארט האט ער אויך באקומען (1946) סמיכות רבנות. נאך דער מלחמה איז הרב העכטמאן ז"ל אנגעקומען קיין ניו-יארק, ווו ער האט אג-געפירט מיטן דארטיקן סניף פון מזרחי.

אין 1955 איז ער איינגעלאדן געווארן דורך דער יידישער קהילה אין מאנטרעאל, שטיין אין

ווען קומט פאר די לוויה פון הרב העכטמאן ז"ל, וועמען ער וועט קיינמאל גיט פארגעסן. און ער דערציילט מיר מניה-וביה אזא מעשה: בערך א חודש נאכדעם ווי ער אנגעקומען קיין מאנטרעאל פארבינדט זיך מיט אים הרב העכטמאן ז"ל און בעט אים אריינקומען צו אים, ה' ק. איז געווען זייער דערשלאגן, געזעסן אן ארבעט און אן פרנסה. און ענגליש פארשטייט ער נאך גיט. און הרב העכטמאן האט ער קיינמאל גיט געזען פאר זיינע אויגן. איז גלוסט זיך אים גיט גיין. אבער זיין פרוי דערמוטיקט אים ארויפגיין. זי האט געהערט אז הרב העכטמאן איז פון אנשי-שלומנו. א וואלינער. און נאך א וועלכער וואלינער, א טייערער מענטש. איז ער ארויפגעגאנגען. און הרב העכטמאן נעמט זיך מיט אים ארום מעשה קרוב. מאכט מיט אים א היימישן לחיים און פרעגט אים אויס ווי האט זיך אים געלעבט אין ראווני, און אלס פארטיזאן אין די וועלדער און — צי האט ער עפעס א שטיקל פאך אין דער האנט. זאגט אים ה' ק. אז פון פאך איז ער א זיגער-מייסטער, „איז דאך זייער גוט“ מאכט הרב העכטמאן, נעמט ארויס 500 דאלאר און עצה'ט אים דינגען א פענצטער אין א געוועלב און אנהויבן פארריכטן זיגערלעך. אבער כבוד הרב, זאגט ק. ווי קאן איך נעמען דאס געלט, אז איך ווייס גיט צו איך וועל קענען אפגעבן און ווען? „איז וואס“ שמייכלט הרב העכטמאן, „דאס איז דער עיקר? אבער, בעזרת השם, ווערן אחב"י געהאלפן“.

רעדנדיק א מאל אויף אן אלגעמיינער פאר-זאמלונג פון אונדזער וואלינער פארבאנד וועגן מצב פון רוסישן יידנטום, איז דער עולם געווארן אזוי באגייסטערט אז באלד נאך זיין פארטראג האט זיך יעדער איינער באשטייערט, און ס'ענויפגעזאמלט געווארן א היפשע סומע געלט כדי שיקן פעקלעך צו רוסישע גויט-באדערפטיקע יידן.

13 מאל האט באזוכט הרב העכטמאן רוס-לאנד, ביחידות און צוזאמען מיט נאך רבנים און עסקנים פון קאנאדע און אמעריקע. ער האט געגלייבט אינעם כח פון רוסישן יידנטום און די וויכטיקייט פון זיי באפרייען פון אונטער דעם אייזערנעם פארהאנג, לטובת זיי און לטובת דאס יידישע פאלק אומעטום.

הרב העכטמאן האט אליין רעדאקטירט „די שטימע פון ועד“ אין יידיש, ענגליש און פראנצויזיש, געווען אקטיוו אין פארשידענע יידישע אנשטאלטן און ארגאניזאציעס און עוסק געווען בצרכי ציבור באמונה.

העיר. ער האט פארמאגט און רעפרעזענטירט מיט זיך די בעסטע שטריכן פון א ווארימען וואלינער ייד. כ'געדענק, ווען כ'האב זיך גע-ווענדעט צו אים (1966) וועגן אויפשטעלן א מאנומענט אין מאנטרעאל פאר וואלינער קדושים, האט ער זיך ווארים אפגערופן און אקטיוו און באגייסטערט זיך באטייליקט אין רעאליזירן דעם פלאן. און כ'געדענק אויך זיין וואלינער-הארציקן פארטראג ביים אויפדעקן דעם מאנומענט וואס האט געמאכט אויפציטערן אלע זיינע צוהערער.

ס'אים געגאנגען אין לעבן העלפן גויט-באדערפטיקע, וואס האבן זיך אפילו גיט גע-ווענדעט צו אים. ער האט עס געטון ביודעים ובלא יודעים, ווייל אזוי האט אים דיקטירט זיין געוויסן. מערסטנטייל — מתן בסתר פון זיין אייגענער קעשעניע.

איך וויל דא ברענגען אין קורצן צוויי פאלן.

א וואך אידער מיר זענען געפארן צו די כנסים אין ישראל, רופט מיך אן הרב העכטמאן און בעט מיר, אויב כ'קאן, אריינקומען צו אים פארן פארן, ער וויל מיט מיר וועגן עפעס רעדן. אינעם באשטימטן טאג, ווען מיר זיצן אזוי ביי אים אין אפיס און שמועסן וועגן ישראל, וועגן די כנסים אין יד ושם אין ירושלים און אין היכל יהדות ווהלין אין גבעתיים, דערציילט ער מיר אזא מעשה: שוין 4 יאר אז אין ירושלים געפינט זיך א פרוי מיט א קינד פון רוסלאנד. איר מאן, א „רעפיוזניק“ האט מען דארטן פארהאלטן. ערשט מיט א וואך צוריק האט מען אים ארויסגעלאזט. איצט געפונט זיך די פאמיליע אין ירושלים. זיין נאמען איז טוקאטשינסקי, געוויס גויטיקן זיי זיך אין עטליכע דאלאר. און ער נעמט ארויס 300 דאלאר און בעט מיר אויסגעפונען טוקאטשינסקי און אים איבערגעבן. „א, ר' משה?“ (אזוי פלעגט ער מיר רופן, זייענדיק אין א גוטער שטימונג). זייענדיק אין ירושלים, מיט דער הילף פון מיין יוגנט-חבר דוד פריטל פון קיבוץ מעלה החמשה האב איך דעם רוסישן עולה אויפגעזוכט. די עטליכע דאלאר זענען אים בפירוש צונאך געקומען.

אין טאג פון דער לוויה קלינגט מיר אז א מיטגליד פון אונדזער וואלינער פארבאנד, ה' ק. ער האט דורכגעמאכט די גאנצע מלחמה ווי א פארטיזאן אין די וואלינער וועלדער, אין די געגנטן פון ראווני-קליעוואן-לויצק-מאניע-וויטש א. א. ס'שרייבט וועגן אים ד"ר שמואל ספעקטאר אין זיין בוך וואס האלט ביי דערשינען. אנגעקומען איז ער קיין מאנטרעאל ערשט מיט 8 יאר צוריק. ער פרעגט מיר

ער האט פאר'אבלט זיין געטרייע לעבנס-
באגלייטערן ביילע, צוויי טעכטער, איידעם
און אייניקלעך. געקומען איז ער ענדליך צו
קבורה אין ירושלים, וואס סימבאליזירט, לויט
זיין מיינונג, דעם נצח ישראל אין משך פון
אלע דורות.
זאלן זיין אנדענק און מעשים אונדז דינען
א וועגווייזר אין אונדזער לעבן.

זיין אוועקגיין פון אונדז איז א גרויסע אבידה
פאר זיין משפחה, פאר אונדזער וואלינער פאר-
באנד, פארן רוסישן יידנטום און פאר אלע
קאנאדער יידן, אן אויסנאם.
נאך זיין ארון האט זיך געצויגן א ריזיקע
לווייה, ניט נאר יידן פון מאנטרעאל און פון
קאנאדע בכלל; אויך פון ניו-יארק און פון
נאך יידיש ישובים.

בתיא בז-ברור

לדמותו של זאב אביתר (אפטר) ז"ל

בערב החלוקה והדו במלים נרגשות — כל
אחד כפי יכולתו — מי בזמר ומי במלל. קבוצת
ילדים מבית-ספר „אורנים" שבפרדס חנה, ש-
אימץ את קהילתנו ונמנה עם מקבלי המילגות,
הכינה תמיד מופע אמנותי שהוסיף הן מיוחד
למעמד המרגש.

כשעלה הרעיון של הקמת היכל ווהלין, כמו
בכל אידיאה, תופס בה מקום ראשון האדם
שאימץ אותה, אם היא באה אל קרבו „כשמן
בעצמותיו".

זאב ז"ל ראה בבניית ההיכל להנצחת יהדות
ווהלין השורשית והמפוארת, שבמשך דורות
פעלו בה אנשי מופת, חסידים ואנשי מעשה,
הוגי דעות ויהודי „עמך" פשוטים ויקרים, עמלים
וסרים מרע שהוכחדו בשואה האיומה — עבודת
קודש. בלהט האופייני לו ניגש ליישום הרעיון
וימים כלילות עשה להגשמתו וכך במשך שנים
תוך כדי דיונים ארוכים ומיגעיים.

בשנים האחרונות חזר זאב ז"ל אל המקורות.
הופך ליהודי שומר מצוות וקובע עתים לתורה
ולדף גמרא יומי. וגם כאן, בין כתלי בית-
הכנסת, זכה להערכה והערצה רבה של הרב
והמתפללים כאחד.

אך נתיב היסורים של המשפחה ארך מאד.
במלחמת ששת הימים נפל בנם יחידם רס"ן
יענקלה ז"ל. קצין מצטיין שניבאו לו עתיד
מוזהר. בעל עוז ותושיה לא רגילה, רבות סופר
ונכתב עליו. נפל בקרב על המיתלה במלחמה
ששת הימים. את תכונות המנהיגות שלו ספג
בלי ספק בבית הוריו.

יהא זכרם ברוך!

בצנעה, כמבקש לא להטריד, הלך מאתנו.
במשפחה, בין מוקיריו וידידיו ובארגון הושץ
השאיף חלל ריק. כל חייו של זאב ז"ל הם
מסכת עשירה אחת של פעילות ציבורית ענפה
עם הרבה מאוד אהבה לאדם ולארץ.

זוכרת אני אותו כראש קן של השומר-הצעיר
בהושץ. העבודה החינוכית בקן עוררה כיסופים
ואהבה לארץ ישראל. צעירי הושץ יוצאים ל-
הכשרה בקיבוצים, ובעליות הראשונות, בולטים
גם חלוצי הושץ. בשלב מסוים גם זאב ומשפחתו
בין המגשימים. משתקעים בתל-אביב הקטנה.
חיים של עמל כפיים וחזון לחברה מתוקנת. פה
הוא נבחר ליעדיו הציבוריים. התעלה במעט מן
המציאות החמרית השוטפת וגורפת בשיגרתה.
בין מניחי היסוד של ארגון יוצאי הושץ ביש-
ראל וכיהן כיו"ר הארגון עד סוף ימיו. הוא
תמיד נאחו בעיקר. ועיקר עבודתו היה בקשר
האיש, בהזדהותו המלאה עם צרכיו, בעיותיו
ומכאובו של כל חבר. הייתי מציירתו כאוזן קשו-
בה ויד מושטת לדלות.

בכל אלה עזרה לו רעייתו הינדה, שתבדל"א,
שהיתה לו עזר כנגדו בהכנסת האורחים הנפלאה
ובהירתמה גם היא לפעילות במסגרת הארגון,
לצדו.

אדם ניכר במעשיו, ודי היה לשם כך לראותו
בעת חלוקת המלגות של ארגונו לתלמידים
ולנוער שהתקיימה פעם בשנה בהיכל ווהלין.
החלטנו פעם להרחיב את היריעה ולהפריש
מילגות למוסדות לילדים מוכי גורל. הדבר עורר
אהבה ללא גבול בלבותיהם של ילדים מסכנים
אלה למיטיבם. נציגי הילדים הופיעו על מחנכיהם

מתוך דברים בכנס השני העולמי של יוצאי ווהלין בישראל

יו"ר האיגוד העולמי בישראל, עו"ד נחום פלדמן:

עתה במלאות 40 שנה לנצחון של בעלות הברית על גרמניה הנאצית ובמלאות 30 שנה לייסוד האיגוד — מחובתנו לשאול את עצמנו האם הצדיק האיגוד את קיומו? האם לא היו לשווא התקוות שדור המייסדים הציב בפניו? האם לא היו לשווא המאמצים הכספיים והאחרים המרובים שהושקעו והרצון הטוב של רבים וטובים מבני ווהלין, אלה החיים אתנו כיום, לאורך ימים, ואלה שהלכו מאתנו?

אני סבור שהמאמץ היה כדאי והצדיק את עצמו. ויש דברים שאין להתעלם מהם ולפחות על 3 מהם ברצוני לעמוד.

ראשית, היכל יהדות ווהלין המשמש אכסניה לקהילות ובית ועד לחכמים לכל מי שמעוניין להשתמש בהיכל לכל אירוע שהוא, אם לאזכרות שנתיות ואם לאירועים אזוריים, או לעיון בספרי זכרון של קהילות ווהלין. הבית הזה נבנה ב־מאמצים משותפים של בני ווהלין בישראל וב־תפוצות בעיקר ארצות-הברית וקנדה, וגולת הכותרת שלו היא ללא ספק ההתקשרות שלנו עם יד-ושם כשהבית הזה משמש כיום מוזיאון בזעיר אנפין ומקום שאליו נוהרים מדי יום תלמידי בתי-הספר מאזור תל-אביב והמרכז. מסיירים בהיכל, שומעים הרצאות, צופים בסרטים על נושאי השואה, ואין עוד יעוד מתאים יותר לבית זה.

שנית, הבטאון שלנו „ילקוט ווהלין“, אשר חידש הופעתו בשנתיים האחרונות והוא מופיע 3 פעמים בשנה ומביא לכל ווהלינאי המעוניין בכך, עובדות ומסמכים על תקופת השואה, קורות קהילות שהתחרבו, ביאוגרפיות של אישים מווהלין וכן גם דברים אקטואליים, מן המתרחש באיגוד ובפדרציה.

שלישית — בקרן המלגות שנוסדה בשי-תוף פעולה בין האיגוד והפדרציה הקרויה „קרן צ'קוור“ והמחלקת מילגות לתלמידים נזקקים וסטודנטים ומעודדת תלמידים וסטודנטים לחקור את תולדות השואה. אנו מעודדים ככל יכולתנו אנשי מדע והיסטוריונים החוקרים את תולדות השואה בכלל ועל יהדות ווהלין בפרט ועוורים במימון פירסומים.

אכן, המטרה העיקרית שהצבנו בפנינו היא, כאמור, להנציח את זכרון של קהילות ישראל

כנס מיוחד זה של בני ווהלין בישראל ובתפוצות, השני במנין, נערך בסימן מלאות 40 שנה לתבוסתה של גרמניה הנאצית.

עם חברי האיגוד העולמי של יוצאי ווהלין נמנים לרוב יהודים יוצאי ווהלין שהגיעו ליש-ראל לאחר השואה. חלקם שהו ברוסיה בזמן המלחמה וחלקם היו בגיטאות או ששרדו בנס ממחנות ההשמדה, בפרטיזנים, אנשים שמצאו מסתור בבורות חשוכים ביערות, אודים מוצלים מאש, שהתקבצו יחד לישראל כדי לבנות חייהם מחדש.

גם חברי הפדרציה של יוצאי ווהלין בארצות-הברית וקנדה הם יהודים יוצאי ווהלין שבאו לארצות אלה לאחר המלחמה לחיות שם את חייהם.

מאז הגו מיסדי האגודה את הרעיון לאחד את יהודי ווהלין תחת קורת גג אחת, היה שי-תוף פעולה מלא והדוק בין יהודים יוצאי ווהלין בישראל ובין אחינו יוצאי ווהלין בארצות-אחרות. ווהלינאי הוא ווהלינאי בכל מקום ומה גם ששותפות הגורל שפקד את כל יהדות אירופה ואת יהדות ווהלין בכלל זה מגשרת על פני המרחקים ומקרבת את הלבבות של בני ווהלין בכל אשר יהיו.

כשנוסד האיגוד העולמי של יוצאי ווהלין חרתו מייסדיו על דגלו כמטרה „לאגד את יוצאי ווהלין בעולם לשם פעולות משותפות ציבוריות, תרבותיות וחברתיות“ — זהו גם הסעיף הראשון בתקנות האיגוד שנרשם בתור גוף משפטי — אגודה עותומנית.

לאחר מכן נקבעו בתקנון האיגוד התפקידים והמטרות שהאיגוד הציב אותו בפני עצמו ואשר לביצועו ולהשגתו פעל במשך כל השנים מאז ייסודו. וכך נקבע בסעיף ב. ג. ו-ד. של תקנון האיגוד:

- (ב) להנציח את זכר קהילות ישראל של ווהלין על אישיהן ודורותיהן, מוסדותיהן ומפעליהן בצורות ובדרכים שונות.
- (ג) לדאוג לערכים היסטוריים, תרבותיים ואחרים וליצירות של יהודי ווהלין.
- (ד) לסייע לאירגונים של יוצאי ווהלין ולגופים אחרים בריכוז חומר על ווהלין, לעודד ולהדריך פעולה זו ולפרסם חומר כזה בספרים ובכל צורה אחרת.

פון פארטראגן אויפן 2-טן כנס פון וואלינער יידן אין ישראל

לצערנו אינו רחוק כל כך, לא יהיו עוד שרידי שואה, פליטי מחנות המוות, לוחמים פרטיזניים או חיילים בצבאות בנות הברית, מי ימשיך במסורת הזאת, מי יערוך אזכרות לקדושים ולקהילות, מי ימחה על מחוות של מחילה לרוצחים וכו' וכו'.

ונודה על האמת: לא עשינו די כדי להקנות לדור הצעיר את הערכים שאבותינו טיפחו אותם במשך מאות שנות גלות; לא הקנינו לבנינו את המסר על השואה ואת כל מה שחוללו ה־קלגסים הנאצים לעמנו ברחבי אירופה ובכלל זה בוואלין. ושמא לא עשינו כלל?

חמור יותר הוא המצב בתפוצות, ששם אולי כלת ההתבוללות חלקים רבים מבני הנוער ואולי מהטובים שבהם. כלום לשם כך סבלנו שבעת מהדורי גיהנום כדי שבנינו יתכחשו לעמם כפי שזה אכן קורה במציאות. עלינו לתת איפוא לעצמנו דין וחשבון מה עשינו עד כה ומה מסוגלים אנו לעשות בעתיד כדי לשנות את המצב ולו במעט. כיצד עלינו לקרב את בני הדור הצעיר למקורותינו? לשם כך עלינו להתאחד ולהתלכד ולנצל את מיטב המוחות שלנו כדי לטכס עצה וכל המציל נפש אחת מישראל (מהתבוללות), כאילו הציל עולם מלא.

בוואלין בפריחתן ובכליונן. ולא רק שאנו לבד נזכור זאת אלא נזכיר זאת גם לאחרים, לא נסלח לפושעי מלחמה אשר רצחו ללא רחם מיליונים מבני עמנו על לא עוול בכפם ונדאג לכך שדברים אלה לא יחזרו לעולם. המתים על קידוש השם צוו לנו את החיים. קריאתם זו היא גם הקריאה של המצפון האנושי. ואותנו היא מחייבת לזכור ולא לשכוח.

אולם לא די בכך שאנו נזכור, כי אנו הרי ממילא זוכרים. המוני בית ישראל מכאן ומה־תפוצות שבאו להשתתף בחגיגות מלאות 40 שנה לתבוסה של גרמניה הנאצית, ובני ווהלין הרבים מארה"ב וקנדה ומישראל, כמובן, שבאו להשתתף בכנס הזה הם עדות חותכת לכך שזכר השואה לא מש מלבם.

היחוד של יהודי ווהלין בשואה הוא בזה שלא רק האויב הנאצי עמד נגדם לכלותם אלא גם הצורר האוקראיני, הנכדים של חמלניצקי ופטליוורה עמדו לימנם של המרצחים הנאצים ומילאו באמונה כל תפקיד רצחני שהרוצחים הנאציים הטילו עליהם.

השאלה העיקרית בה אנו מתלבטים כיום היא כיצד להעביר את המסר הזה לדורות הבאים, לדורות ההמשך; מה יקרה כשיום אחד, ש־

פרעז. פון דער פערעראציע אין ניו-יאָרק, ה' יעקב עלבירט:

DEDICATION OF THE REPLICA OF THE LIBOVNER SYNAGOGUE IN "HEICHAL"

Dear Friends, We are here to dedicate this sculpture of the Libovner, (Luboml) Synagogue, created by Mr. Ofer, the renowned sculptor.

We are paying tribute to Mr. and Mrs. Morris Samet for donating this beautiful piece of art to the "Heichal" The realization of this project took 18 long months of deliberations, soul searching, many conferences, communications by mail and telephone with our colleagues in Israel, the expertness of the Yad-Vashem leaders and with the sculptor, Mr. Ofer..

As you know by now, we Wolynians

are blessed by having the support of a few rich philanthropists. In the past I had the experience to negotiate with them the sponsorship of various parts in the "Heichal", the Auditorium and the Meditation-Hall among others. Yes, we really negotiated each time, as if an element of profit or loss was involved. Not so with Morris and Goldye. Right from the beginning of the planning of this project I had the pleasant feeling from Morris and Goldye, of fulfilment and appreciation.

Morris and Goldye — we thank you not because of the money you spent

מתוך דברים בכנס השני העולמי של יוצאי ווהלין בישראל

for the "Heichal", but for the way you did it, for your manners and tact.

Morris and Goldye, let this day, May 12, 1984 be a glorious day in your

Morris and Goldye Sammet

You are real Philantropists — par excellence. Please note that your contribution not only commemorates your late parents, it also enriches our "Heichal" with a priceless art, which symbolizes so many beautiful synagogues, built all over the area of Wolyn during the 17th century, and all destroyed by the Germans.

lives, while Wolynian survivors thank you for your deed wholeheartedly.

At this point in time I like to acknowledge the craft-manship of the sculptor, Mr. Itzhak Ofer and our own Nathan Sobel for his helpful contribution in the planning of the project. Thank you all.

Dear Wolynians, Delegates to the Second World Gathering in Israel of Wolynian Jews. On behalf of the Federation of Wolynian Jews in New York let me greet you in this Wolynian House, rightly called "Heichal ("Palace") Yahaduth Wolyn".

My hope and desire that the periodical gatherings in this "Heichal" will become a permanent tradition, where Wolynians from various diasporas will meet in the interest of our common goals. This gathering could become a tradition if, at the closing of this Assembly, we feel that there

is a sense of purpose in our activities. Although the "Heichal" represents a tremendous achievement, we should never rest on the laurels of the past. It must be understood that our task is to commemorate our "Kedoshim" — a task that cannot be achieved fully. During this convention, our Federation will propose plans which will enable the "Heichal" to enrich the quality of its activities.

In conclusion permit me to pay tribute to you, my colleagues, officers in the New York Federation for your unselfish and dedicated work, that

פון פארטראגן אויפן 2-טן כנס פון וואלינער יידן אין ישראל

made possible the erection of this building. At this point let me commend those present here, who participate in this Gathering. (Our Treasurer Bella Zafran, Financial-secretary Morris Bell, and the Trustees who are: Rachel Akselrod and Sonia Resnick. Our Vice-presidents are: Nathan Frankfurt, Victor Gershengorn, Abe Getman, Victor Lichtmacher, Morris

Resnick, Nathan Sobel and Paul Zaf-ran).

The Federation of New York is appealing to all assembled here: Give us the names of Wolynians perished in the holocaust and who left no relatives who would provide for them the symbolic "Dapei-Hantzacha". We pledge that we will do it.

— און ניט פארגעסן זייערע מעשים פון פאר דער שווא; דאס איז שוין געפערלעך — דאס שטערט שוין מדינת-ישראל.

מיט יארן צוריק, באלד נאכן חורבן, האבן מיר אין אמעריקע געפרווט און אפילו באוויזן שאפן זאכן וואס זאלן פאראייניקן אונדזערע קדושים און חרובע קהילות. מען האט דערצו געווינדמעט א סך צייט, ענערגיע, דאלארן. מען האט געשאפן קולטור-צענטערס אויף דעם נאמען פון קדושים. מען האט אויפגעשטעלט מצבות אויף בית-עולם'ס. אבער מען האט געפילט, מיט אלע אברים, לאגיש און אינס-טינקטיוו אז ס'איז ניט גענוג, אז עס וועט ניט אנהאלטן לאנג, אז ס'איז ניט דאס, וואס מען דארף.

דעריבער זענען געווען מער סקעפטיקער ווי בעלנים צו טאן די ארבעט. אבער ווען פון ישראל האט זיך דערהערט, אין 1963, דער קול-קורא צו בויען דעם „היכל ווהלין", האט דאס מיט דער שנעלקייט פון אן עלעקטרישן שטראם פארכאפט די הערצער און מוחות פון א סך וואלינער יידן — און דער רעזולטאט? — דער היכל יהדות ווהלין, דער פרעכטיקער בנין, די וויכטיקע אינסטיטוציע, דער וואלי-נער אדרעס. ווען מען קומט צו וואלינער מיט פלענער און פארשלאגן, וואס מען דארף פאר-ווירקלעכן אין ישראל, איז שוין אן אנדער מעשה. עס שאפט זיך אן אנדער כימישער פראצעס, ס'איז א פאזיטיווער צוגאנג. אונ-דזער דערגרייכונג איז א באווייז, אז וואלינער יידן אין אמעריקע זענען פעיק זיך צו אר-גאניזירן בכדי שאפן זאכן וואס מען דארף טאן

פליענדיק אהער, איבער טויזנט מייל, האבן איך געהאט גענוג צייט א טראכט צו טאן, וואס אייגנטלעך האט אונדז באווינקט צו זיין אין דעם היסטארישן מאמענט, גראדע דא, אי-נעם היכל? דער צוועק איז געווען און וועט זיין נאך א לאנגע צייט אין דער צוקונפט — פייערן דעם טאג פון דייטשלאנדס מפלה ביים סוף פון 2-טן וועלט-קריג. געוויס „פייערן" איז ניט דער פאסיקער אויסדרוק, ניט ווייל עס איז ניט עטיש זיך פרייען מיט עמעצנס מפלה, ווייל ווען דער עמעצער איז דער דייטשישער נאצי, איז ניטא א גענוג שטארקער אויסדרוק, וואס זאל כאטש טיילווייז איבערגעבן דעם געפיל, וואס ברענט אין אונדז ווען מיר רעדן וועגן אים. שוין 40 יאר נאך דעם אומגליק, נאך דעם גרויסן פארלוסט, און מיר לעבן נאך כסדר אין שאטן פון יענער צייט. אזוי ווי א ייד קאן ניט אנטלויפן פון יידישן גורל, אזוי קאן ניט א שארית-הפליטה-ייד בייטן זיין געמיט, קאנטראלירן זיין מענטאליטעט, אדער זיינע מחשבות און חלומות, וואס מאטערן אין די נעכט. און אויב אזוי, פארוואסזשע האבן מיר באדאפט קומען אהער? ווייל ישראל איז דער צענטראלער פלאץ פאר יידן פון דער גאנצער וועלט. ווייל מיר, וואלינער יידן, האבן זיך ניט געלאזט פארפירן דורך דעם „בונד" און זיינע „פארפירער", וועלכע האבן אונטער דער מאס-קע פון כלומרשט פיינע יידן, געשטערט דעם כנס אין ישראל דורך איינארדנען אין פילא-דעלפיע, אין קאנאדע, אין אויסטראליע און ווער ווייסט ווו נאך צוואמענקונפטן, אויסגע-רעכנט מיט צוויי וואכן פריער, פאר אונדזער כנס. זיי האבן גארניט געלערנט פון דער שווא

איך בין צופרידן אייך מודיע זיין, אז אונז-דוער פעדעראציע אין ניו-יארק האט איינגע-שטעלט א סקאלארשיפ-פאנד, דערווייל באשיי-דענעם, און די ערשטע פארטיילונג וועט פאר-קומען גלייך נאך אונדזער אומקערן זיך קיין ניו-יארק.

אין ישראל. וואלטן מיר געוואוּט דאס טאן אין גלות, וואלטן מיר ער גיט באוויזן. מיר זענען אלזא צופרידן יובלען דייטשלאנדס מפלה, דא אין ישראל, אין אונדזער היים, אין „היכל יהדות ווהלין“, און גיט אין פילאדעלפיע, און גיט אין וואנקאווער, אדער ערגעץ אנ-דערשוו.

פרעזידענט פון פארבאנד אין מאנטרעאל, ה' מישא וויסמאן: (ביים שליסן דעם כנס)

אין לויצק, פריינט יעקב עלבירט פון ניו-יארק, פירט אויך אן מיט דער וואלינער פעדעראציע אין ניו-יארק שוין יארן-לאנג, און אין משך פון די אלע יארן האט ער אויפגעטון אזוי פיל כדי פאראייביקן דעם אנדענק פונעם טייערן (פארלירענעם) וואלינער ידנטום א חוץ זיינע מעשים טובים פאר מדינת ישראל בכלל... שטיי איך טאקע מיט אים, פון דעמלט אן אין שטענ-דיקן קאנטאקט.

*

מיר אנערקענען די גרויסע ארבעט וואס איר טוט מיטן ארויסגעבן דעם ילקוט ווהלין. ספעציעל פאר אונדז, סענטימענטאלע ווא-לינער, וועמען ס'איז טייער און וויכטיק אונז-האלטן דעם זכר און פאלקלאר פון אמאליקן טראדיציאנעלן יידישן וואלין, פון אומגעקומענע קרובים און סתם טייערע יידן — א פאלק יידן! — איז דער ילקוט ווי אן אוצר, אראפגעפאלן פון הימל.

מיר דא נעמען א גרויסן אַנטייל אין גע-זעלשפאטלעכן לעבן און אויף פארשידענע אר-

...אין מאי 1985 זענען מיר, איך און מיין פרוי, געווען אין ישראל מיט א גרופע פון 38 וואלינער יידן פון קאנאדע, כן ירבו, וועלכע כ'האב ארגאניזירט צום וועלט-צוזאמענפאר-לכבוד 40 יאר נצחון איבער די נאציס און צום כנס פון וואלינער יידן אין היכל יהדות ווהלין אין גבעתיים. און אויב אויפן אלגעמיינעם כנס האבן מיר זיך געפילט ווי אן אינטערגראלער טייל פון א פאראייניקט פאלק האבן מיר זיך געפילט אויף דעם וואלינער כנס ווי מיטגלידער פון א פאראייניקטער משפחה. עס איז געווען אזוי אנגענעם ווען ס'האבן געקלינגען אין די אויערן די היימישע נעמען פון טייערע אמאליקע שטעט און שטעטלעך. מיניטן האט זיך מיר געדאכט אז מיר געפינען זיך ווידער אין דער אלטע ליבער היים, וואס לעבט נאך אלץ אזוי רויק און שטיל...

איך פיר שוין אן מיטן וואלינער פארבאנד אין מאנטרעאל קנאפע 12 יאר. קיינער וויל לידער גיט איבערנעמען, אבער איך ווער גיט מיד. הגם איך בין טעטיק אין אונדזערע שטא-טישע ארגאניזאציעס — איז ביי מיר דער וואלינער ענין דער וויכטיקסטער, ווי די שלי-חות וואלט אונדז אנפערטרויט געווארן גלייך פונעם רבנו-של-עולם אליין. מיר באמיען זיך דעריבער, אויף פארשידענע אופנים פאראייביקן דעם זכר פון יידישן וואלין דורך פארשידענע פראיעקטן, סיי דא, סיי אין ישראל.

זונטיק, צווישן ראש-השנה און יומכיפור ארדנען מיר איין יאר-אין יאר-אויס די אוכרה נאך די וואלינער קדושים, מיר האבן אין מאנטרעאל אויפגעשטעלט (אין 1967) א מצבה, אויף וועלכע ס'זענען אויסגעקריצט אלע יידישע שטעט און שטעטלעך פון וואלין, ווו נאר ס'האט געלעבט א ייד. די אוכרות קומען פאר טאקי ביי דעם מאנומענט.

עס איז א צופאל, אפשר גאר א נס, וואס מיין בעסטער חבר פון קינדער-און-יונגט-יארן, געלערנט צוזאמען אין דער יידישער גימנאזיע

ארבעט לטובת אונדז אלעמען.
די פארוואלטונג פון פארבאנד פון וואלינער
ידן אין מאנטרעאל וועט שטענדיק זיך צוהערן
צו אייער רוף.

פנים באמיען מיר זיך פאראייביקן דעם זכר
פון יידישן וואלין מיט פארשידענע פראיעקטן,
סיי דא, סיי אין ישראל.
מיר ווילן און וועלן שטיצן אייער וויכטיקע

פרעזידענט פון פארבאנד אין לאַס אנדזשעלעס, ה' סעם ליטוואק: (עם סיום הכנס)

יורק, לוס-אנג'לס וקנדה ולחדש קשרים עם
ארגונים בעוד ארצות, שנותקו עם הזמן.
„ילקוט ווהלין“, חוברת 39 שהופיעה לכבוד
הכנס מרגש ומלהיב אותנו! הוא משיג יותר
ויותר רמה אינטלקטואלית ועממית. „בולעים“
אותו על כרעיו בעברית גם אלה שאינם „רצים“
בעברית כמו יהודי ב„אשרי“, למשל. מפסיד
הרבה כל ווהלינאי שאינו קורא בו.
כיגוס מוצלח ורב-רושם לכל הדעות, מאורגן
היטב. ברכות, נאומים קצרים, הדלקת נרות ע"י
הגברות, החזן, המקהלות והתכנית האמנותית
העשירה! והטיול המוצלח מאוד לגליל והבילוי
בנעימים שעות מרובות בצוותא!
תודה לכם מקרב-לב חברים יקרים על ההנאה
הרוחנית הרבה שגרמתם לנו. יישר כוחכם.
נמסור בשמחה את רשמינו לחברינו בלוס-אנג'לס
והרינו מצפים לכנס השלישי שנבוא אליו בע"ה
בנערינו ובזקנינו. כה לחי!

★

עווא ליטוואק

(א בריוו אין רעדאקציע)

כ'האב זיך צוגעהערט וואס סעם האט געזאגט
אויפן כנס, און ס'ווילט זיך מיר צוגעבן עטליכע
ווערטער, אויב מעגליך אין מאמע-לשון.
כ'האב מיט אונגעדולד געווארט אויף די באגע-
גענישן מיט וואלינער פריינד און חברים און
בפרט מיט מיינע שטעטישע פון א מאל. „איזה
כיף!“ ווי מ'זאגט אין ישראל. דאכט זיך אז
ערשט נעכטן איז דאס אלץ פארגעקומען, הגם
ס'זענען שוין אריבער אזויפיל יארן. דאכט זיך
אז מיר האבן זיך בכלל גיט געזעגנט. ס'געווען
פרייליך אויפן הארצן ווען מיר האבן זיך דער-
מאנט אין אונדזערע קינדער-און-יוגנט-יארן און
טרויעריק — ווען מיר האבן זיך דערמאנט אין
טייערע חברים, וואס זענען א וועק פון אונדז.
כ'בין געווען גערירט ביז טרערן ווען מ'האט
מיך מכבד געווען מיט אנצינדן א ליכט אויף
דער ביהנע לזכר אונדזערע קדושים וואס זענען
אוועקגענומען געווארן פון אונדז אזוי גרויזאם!
ווען דער קדיש און אל מלא רחמים האט זיך

עברו שנתיים ימים מאז קשרתי קשר הדוק
עם פעילי ומנהיגי האיגוד של יוצאי ווהלין
בישראל. עוד אז התרשמתי עמוקות מהמסירות
שלהם, מהמרץ הרב שהם משקיעים בעבודתם
להנצחת יהדות ווהלין, שלא על מנת לקבל
פרס. ואודה ולא אבוש: נדבקתי מהם. והיה
צר לי מאוד שמרחק רב מבדיל ביני לבין אנ-
שים יקרים אלה. ועזרה ממשית של יום יום
מצדי היא בגדר הבלתי אפשרי. מצאתי אפוא
ניחומים בעבודה ציבורית בקרב הקהילה היהודי-
דית כאן וכן באירגון עזרה למוסדות שונים
בישראל (בית-הלוחם-נכי צה"ל; בית היתומים
ובית העיוורים בירושלים, בתי-חולים ועוד).

ושוב באתי ארצה. והפעם יחד עם קבוצה
משמעותית של פעילי אירגון הווהלינאים בלוס-
אנג'לס, ביניהם המזכיר, הגובר וכן... רעייתי
המסורה חווה'לה, שהיא עור כנגדי בכל אשר
אפנה ואעשה.

באנו ע"מ „לצוד שהי ציפורים ביריה אחת“:
להשתתף בכנס בירושלים במלאות 40 שנה
לחבוסת גרמניה הנאצית ובכנס „שלנו“, של
„ווהלינאי כל העולם“ בהיכל יהדות ווהלין
בגבעתיים.

השתתפנו בקבלת הפנים מטעם נשיא המדינה;
בגילוי הלוחם מאנדרטת הנצחון ע"י שר הבטחון;
בהודייה ברחבת הכותל. חזינו בהדלקת המשור-
אות לכבוד הלוחמים בנאצים; שרנו יחד עם
מקהלת צה"ל ועם כל הקהל הרב משירי הנצ-
חון והלאום ועוד כהנה וכהנה. ובת"א לאחר
מכן — בהיכל התרבות בסימפוזיון בהשתתפות
שרים, יו"ר הנהלת יד ושם, אמנים; ובעצרת
העם החגיגית בהיכל הספורט בת"א; חזינו ב-
מיצעד הלוחמים ברחובות העיר ובסיום החגיגי
בכיכר מלכי ישראל שם. ואם לסכם כל זאת
בקיצור: הנאה רוחנית שאין למעלה הימנה.

ומחגיגה אחת לשיניה: הכנס העולמי של
יוצאי ווהלין שהיה בפתח. וקדמו לו פגישות
אישיות עם אישים ומנהיגים. והיתה התרגשות
וחוויות. ובכנס עצמו — הנאומים היו קצרים
ולעניין. ושמחנו מאוד להיווכח שיש רצון רב
אצל המנהיגות להמשיך בישן ולהתחיל גם ב-
חדש... להדק את הקשרים עם הפדרציה בניו-

רים אין יענע אלטע צייטן, ס'הייטט איך און העלען.

אבער די גרעסטע הנאה האב איך געהאט, למען האמת, זען די חיילים און חיילות פון צה"ל שפאנען אין די גאסן פון תל-אביב. אז כ'האב זיך גארניט געקאנט אפוקן פון זיי! און טוריסטן — פון אלע עקן וועלט!

יא, מיר האבן אנגעשטעקט מיט אונדזער ענטוויאזם אויך אונדזער טאכטער, א שרייבער, און זי האט פארעפנטליכט אַנאַרטיקל איבער דאָס אלץ, פול מיט התלהבות, אין דער היגער צייטונג. ליידער בין איך גיט בעשאַנקען מיט איר טאלאנט און איר אויסדרוק-כוח. מין בריוו וואלט דעמלט געקלינגען א ביסל שענער.

איר, צוזאמען מיט סעמ'ן און א סך אנדערע, הויבן שוין אן ציילן די טעג ביזן קומענדיקן צוזאמענפאר.

צעקלונגען, און בכלל... איז דערלויבט אויך מיר אייך זאגן א יישר-כוח.

און די מענטשן וואָס האָבן אונדז אזוי שיין אויפגענומען און זיך געפאָרעט אַרום אונדז, און אונדז אַיינגעלאָדן צו זיך און אזוי פיל אַרבעט אַריינגעלייגט, מיט האַרץ און גשמה. ס'וילט זיך מיר אויסרעכענען זייערע נעמען, אַבער כ'האָב מורא אז דאָס וועט צופיל פלאַץ פאַרנעמען אינעם ילקוט. דאָך עטליכע פון זיי: דעם פרעזידענט פון דער ניו-יאָרקער פערערע-ציע, ה' עלבירט, איבערגעגעבן אונדזער אידעאל מיט לייבן-און-לעבן; דעם גאסטפריינדליכן ה' פעלדמאַן, פאַרויצער פונעם איגוד אין ישראל; די צאָרטע שרייבערן העלען בורקא, און איר אידעלן מאָן, זשורנאליסט ה' יוסף פערלמאַן און נאָך און נאָך. ווייזט זיך אַרויס אז מיר האָבן געהאַט בשותפות'דיקע חברטעס און חב-

וועלט פאַרבאַנד פון וואָלינער יידן אין ישראל פערעראַציע פון וואָלינער יידן אין אַמעריקע און קאַנאַדע

באשלוסן

אנגענומען געוואָרן אויפן וועלט צוזאמענפאַר פון וואָלינער יידן אין היכל יהדות ווהלין, גבעתיים ישראל, דעס 14—12טן, מאי 1985

אין ישראל און פערעראַציעס אין דער וועלט אָנהאַלטן אויך אויף ווייטער די פאַראייביקונג אַקציע פון וואָלינער קהלות, מורשת אבות, אַנשטאַלטן, פערזענליכקייטן און פשוטן מענטשן.

דער כנס באַשטעטיקט אלע אַקציעס, קול-טורעלע, געזעלשאַפטלעכע און פאַראיי-ביקונג וואָס דער איגוד און די פערעראַציע האָבן אַדורכגעפירט ביז איצט און רופט אַלעמען ממשיך זיין אין דעם וועג.

דער כנס רופט פאַרשטאַרקן דעם קאַנטאַקט צווישן דעם איגוד אין ישראל און די פערעראַציעס אין ניו-יאָרק, לאַס-אַנדזשע-לעס און מאָנטרעאַל און האַפט אז אויף ווייטער וועט זיך נאָך מער פאַרשטאַרקן דער קאַנטאַקט און פאַרשטענדעניש צווישן אונדז.

דער כנס וועט וויילן א וועלט-עקזעקוטיווע פון וואָלינער יידן אין דער וועלט, וואָס וועט ציילן 5 מיטגלידער, דהיינו: פאַר-זיצער, וויצע פאַרויצער און ממלאי-מקום (פאַרטרעטער). 4 פאַשטייער, פון די 4 קער-

1. דער כנס באַגרייט די רעגירונג פון מדינת ישראל און אַקצעפטירט אירע מעשים כדי צו פאַרשטאַרקן מדינת ישראל און דערגרייכן אַ שלום בר-קיימא.

2. דער כנס רופט, דער ממשלת ישראל פאַר-שטאַרקן דעם בונט צווישן פאָלק וואָס זיצט אין ציון מיטן יידנטום אין דער גאַנצער וועלט, פאַרשטאַרקן די עלייה, ביטחון און דעמאָקראַטישע ווערטן.

3. דער כנס אינדענטיפיצירט זיך מיט ממשלת ישראל, ס'זאָל גיט זיין קיין פאַרגיבונג און מחילה די גאַנצישע רוצחים פון דייט-שישן פאָלק און אלע אַנדערע רוצחים און איז קעגן יעדער פאַרגיבונג פון דעם מין מצד פרעמיער-מיניסטאַרן פון פאַרשידענע מדינות און פאַרשידענע פערזענליכקייטן.

4. דער כנס רופט אַלע יידן אין דער וועלט, וואָס האָבן געלערנט און געדענקען די שוואַה זיך אידענטיפיצירן מיט די אלע אויבנדער-מאַנטע צילן און טון אלץ כדי אויסצומיידן אַ צווייטע שוואַה.

5. דער כנס רופט אַלע אַנשטאַלטן פון איגוד

- פערשאפטן: ישראל, ניו-יארק, לאס-
אנדזשעלעס מאנטרעאל.
9. די עקזעקוטיווע פארויצערס וועלן זיך
טוישן אלע צוויי יאר.
10. דער כנס דרוקט אויס זיין אפשטאנד דער
סטאבילער דערשיינונג פונעם ילקוט ווהלין,
רופט דער עקזעקוטיווע ממשיך זיין זיין
דערשיינונג עטליכע מאל א יאר, ווי נאך
מעגליך.
11. ס'איז געווען אז דער חלק פון יידיש
און ענגליש אינעם ילקוט זאל פארגרעסערט
ווערן, מער ווי ביז איצט, כדי וואס מער
לייענער זאלן פון אים געניסן ווי אויך דער
ינגער דור אין אויסלאנד.
12. דער כנס רופט אלע וואלינער אין ישראל
און די תפוצות אַנטייל נעמען און שרייבן
פארן ילקוט.
13. דער כנס רופט דער עקזעקוטיווע גרינדן
א סטיפענדיעס-פאנד פאר סטודענטן וואס
לערנען די שואה, בעיקר פון וואלינער
אפשטאם, שרייבער און פארשער, ווי אויך
ארויסהעלפן דאס לערנען פון סטודענטן
פון וואלינער אפשטאם אין ישראל.
14. דער כנס רופט אלע וואלינער מקרב זיין
דעם דור המשך צו דער מורשת פון
וואלינער יידנטום, כדי ס'זאל נישט איבער-
געריסן ווערן און ס'זאל ממשיך זיין די
קייט פון דורות.

האיגודים של יוצאי ווהלין בישראל, ארה"ב (ניו-יורק,
לוס-אנג'לס) וקנדה (מונטריאול) ומערכת „ילקוט ווהלין“

מברכים את בני ווהלין

ישעיהו אברך

שלום רוזנפלד

לקראת קבלתם פרס ישראל בחג העצמאות תשמ"ו הבעל"ט

killed Jews, including youths, because of a breach of discipline (though he also killed Ukrainians for this reason). All in all, he was a primitive man, illiterate, but imbued with an instinctive sense for absolute justice and fine organizational ability. In my humble opinion, there was not a trace of anti-Semitism in him. On the contrary, I would dare say he was, as we nicknamed him, one of the "righteous of the nations". In fact, he also was not a Communist. The combination of Kruk and Jews formed because both parties were looking for partners for support.

The anti-Semitism among the partisans mainly derived from the Russians' belief in some idea of freedom and equality, at a time when they imagined and remembered the Jews

to be merchants and exploiters. It is possible that we felt guilty for following after a Gentile out of indecision and a certain fear. We could have gotten along as well without them.

Kruk killed as a result of the pressure of time. Generally people acted then according to the senses alone, and life or death was a trifling matter, a game, nothing else. Kruk was the one who would order fighters to guard the citizens' camp, when we had left them on their own and mortal danger awaited them. Through his inspiration we also left them a lot of food.

Still, it must be emphasized that it was not Kruk, Max, or Moscow who organized these partisan units in the woods of Wolyn, but the young Jews only.

CONGRATULATIONS

מזל-טוב

To our Landsman

LAZAR ROSENFELD and his wife **ZELDA**

To the marriage of their son

SAUL to LELSLEY

Maniewich Society

JEHUDA MERIN, Chairman

This also confirms again and again the fact that the Germans had no trouble finding collaborators in carrying out the annihilation. These included the Ukrainians, who had been the Jews' neighbors for generations. The Germans found in them active collaborators who were ready to carry out the murder of a people. The final plan for destruction of the Jewish population in all the other occupied regions was carried out by removing the Jewish population from their home towns on various pretexts, such as assembling them for "work camps". In the Ukraine and Byelorussia, on the other hand, the Jews were publicly annihilated with the help of the local residents, who did not take the trouble to prepare alternative plans if there were to be mishaps or mistakes in the annihilation operation. One piece of evidence that confirms that there were preparations for massive annihilation is that in July of 1941, four weeks following the occupation, the Jews were put to work preparing the ground, digging pits, etc., near the Jewish cemeteries where, in fact, the murders were carried out.

The Jews — Combat and Creative Potential

With the grouping together of Jews from all levels, from those who were educated to the lowly maidservant, there was great creative potential. With their strong desire to justify the essence of their existence, this potential was doubled and tripled, helping the fighting units. And there was a nucleus of communal life in the middle of the woods. While there was no agricultural or economic base, every one of the camp's residents carried a load of knowledge and the desire to create, help, and contribute. They also contributed to keeping up the moral framework between the partisan

fighting unit surrounding the population.

The beginning of the partisan organization was based on the ethical behavior of the Russians who fled from German imprisonment, the pro-Soviet Ukrainians, or the Poles who did not sympathize with the Germans and had been forced to flee to the woods..

One can see in this period the first stage of individuals, or of small groups, who began the armed struggle against the Germans and their allies. Their behavior was different from that which existed in the area. It was an area where all kinds of gangs swarmed whose common denominator was looting and plunder, murder and rape.

The second stage was still based on violence, murder, and rape by the fighters on the civilian population. But there began to be restraint, a slowing down of lawlessness, and gradually there was a governing force from above which took the trouble to unite the ranks of the fighter; it did so successfully.

The third stage was defined by cooperation, tranquility, and humane relations in private and family life. And it was the "Jewish camp" that contributed to this, and as I pointed out earlier, it was one of the significant factors that led to a repairing of relations between the partisans and the local population.

Kruk — Anti-Semitism in the Midst of the Partisans

One of the central figures in our **Partizankeh** was, without a doubt, Kruk. And it is not surprising that our opinions about him are divided. On the one hand, he received almost every Jew, even non-combatants, under his auspices; on the other hand he also

ABBA KLURMAN

Stages in the Organization of the Partisan Fighting

Not Kruk, Max or Moscow organized the partisan units in the middle of the woods of Wolyn, but the Young Jews only.

The organization of the partisan fighting began, in fact, only in the fall of 1942, when Jewish young men went out to the woods and became the nucleus for the formation of partisan units. Word spread through the town that there was an organization made up of refugees from the Soviet rule who had remained in the rear lines when the Red Army retreated.

The reason for these people staying behind was hazy. It was very doubtful that they had stayed behind in the occupied area in order to organize a Soviet underground in the German military rear line, as the rumors stated. I suspected that the rapid disintegration of the Red Army at the beginning of July 1941, after the unexpected German attack, was the cause for their remaining behind. A local incident is imprinted in my memory that points to the friendship that prevailed or, more accurately, that was nurtured between the Germans and the Russians, especially in the border regions; because of this it is possible to infer that the Russian officers had no idea about the clash with the Germans. In any case they had not planned on preparing staff officers for fighting in the Germans' rear lines after retreating, which they had not dreamed of doing in the first place.

On June 19, 1941 I was taking part in a party organized by Soviet officers for the German officers, who had come to us to attend to moving the **Volks Deutsch** from the occupied Russian

regions to Germany. At the same party, Soviet military officers were uttering threats in the ears of Jewish girls who refused to dance with German officers.

It is worthwhile mentioning that one night before the outbreak of the war, in the city of Brisk on the Bug River, German trains, filled with soldiers, crossed the border, disguised as merchandise for the Soviet Union. The cars were not expected at all. When the war broke out, commando units with improved military equipment jumped from the cars and attacked the city of Brisk. An additional fact is that, at the very least, in the region of my hometown, Kamin-Kashirsk, there was not any prepared organization to deal with the possibility of a war in the rear lines, one of the cardinal principles in the partisan organization; the remaining Jews fled from the ghettos. This occurred, in essence, between the first action and the final liquidation (during the period between May-October 1942).

The plan for the final solution in the area taken from the Russians by the Germans in 1941, as distinguished from the plan for the final solution in the territories taken by the Germans in 1939, was based on two concrete liquidation operations, the last one being complete.

- 1) Psychological preparation for annihilation that came about through selective murdering.
- 2) Complete annihilation in two actions.

YALKUT WOLYN

Quarterly

Edited by Nathan Livneh

Secretary — Yehuda Merin

Givataim — New-York — Los-Angeles — Montreal
Published by the World Union of Wolynian Jews
in Israel — USA — Canada